

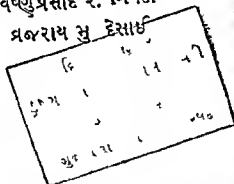
અખેગીતા

૯૧
૨૫/૫
૨૦૫૭

સપાદકો

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

પ્રજરાય સુ દેસાઈ

ગુજ્ઞ ગ્રંથાલય કાર્યાલય

ગાંધીસ્થાન : અમદાવાદ

આવૃત્તિ પદ્મવી : ઓગસ્ટ, ૧૯૫૭
કિંમત : રૂ. ૧-૫૦

ઃ પ્રકાશક ઃ
રાણસાલ જમણીભાઈ માલ : મુજર મથન કાર્યાલય
ગાંધી-સ્ત્રો : અમદાવાદ
ઃ સુરૂષ ઃ
ગોવિંદલાલ જમણીભાઈ રાલ : રાણદા સુદાસાલય
પાનગીઆકા ઃ અમદાવાદ

અખામાં પ્રવેશ

“ અખો શુ કવિતા કરે, જો વાન ન પહોચી સરે ? ”

“ વણ દીકુ વેધે તે શર. ”

“ ભાઈ રે ! વહેનામા નવ વહિયે ”

• [૧]

આપણા મધ્યકાલીન ઉત્તમ કવિ પ્રેમાનંદમાંથી પ્રતિનિધિ-
રૂપ થોડી કહિકાઓ વાચીએ. એમાં એની કથન વર્ણન અને
સ્થાવાલેખનની અસાધારણ શક્તિ સહેજે વરતાશે :

“ હાર્યો નગ તે પુષ્કર જ્યો, જઈ ખેડો સિદ્ધાસન છ;
આણ પોતાની વરનાની પુરમા, દહ્યુ નળને, ‘જાઓ વન છ.
વનફળ પહેરો, વન વમો, ને કરો વનફળ આદાર છ;
એક વખ રાખો સરીરે, સર્વ ઉનારો શણગાર’ છ.
સર્વ નજ એક વખ પહેર્યું, જોકયો તન નળગય છ,
દમગંતીને કહાવિયુ, ‘તુ જનજે પીઠર માલિ’ છ.
રુદ્ધન કંઠી ગણી આપી, આગક જાણ્યા કાથ છ;
શીઃ નામી ચામીને કહે છે, ‘મુને લેડો સાથ છ.’
સુખદુઃખની પ્રીતે વાનડી, એકવાં નહીં સુદાય છ;
હુ મેવાને આવું સહી રે, થાકો તો માણું પાય છ.
કથ કહે, ‘દો કામિની, તુ આજે મને જાનગ છ;
તે દુખ સ્વપ્ન વેડીએ, પણ દગલગી મ-ગે આગ’ છ.

રેલી કહે છે કામિની, 'જેમ છાયાદેહને વગગી છે
તેમ તુ તમારી તારુણી રે, કેમે ન થાકે અગગી છે
જે અગગી કરશે, કથજી, તો પ્રાણ તમ તત્કાલ રે
નજ કહે, 'આવો વન વિશે, તો પીઠ વોળાવો બાગ રે'
(નળાખ્યાન કંઠ-૩૦)

‘ મોસાગ પધારો રે, મોસાળ પધારો રે,
બાહુઆ મોસાગ પધારો રે, લાડવાયાં મે માગ
નમાયા યર્ષ વગનને રે સહેજે માગીની ગાગ. ’ મોસાગ
હયા આપે રે, રાણી હયા આપે રે,
હયા આપે પેઠ, એ હેતુ વેતુ લાડ
‘ હવે મનુ દોહનુ રે મળીએ તો પ્રભુનો પાડ મોસાગ-
થયા માન વડોણા રે, થયા માન વડોણા રે,
માન વડોણા દયામણા રે, નહીં હો ગેડા સાથ
રૂએ રાણી હૈયે ફાટતે, ટાણ માથે દેવમે હાથ મોસાગ-
મદિના શુરુછ હો! મદિના શુરુછ!
મદિના શુરુછ મુદેવજી રે! તમારે ખોળે છે તન
જઈ કહેજે માહારી માનને રે, જની પેર કરજે જતન મોસાગ-
પુત્રી-જમાઈ રે, તમ તમ્હાં પુત્રી-જમાઈ,
પુત્રી-જમાઈ તમ જણા રે, કહેજે વનમા પૂયો વસ
જઈ કહેજે માહારી તાતને રે, અમ જોયીનો લેજે તવાસ. મોસાગ-
સુમન કરતી રે, માવડી સુબન કરતી,
સુમન કરતી માવડી રે, ફરી ફરી મુખ જોય
હૈયેથી નવ જીનયાં રે, દમયતી રાણી રાય મોસાગ-
રૂએ રાણી અનિરલુ રે, વજ સોન્યાં શુરુ પ્રમહે રે,
વોળાન્યાં બે બાગેડો રે ઋષિ સાથે નળાપે રે ”

(નળાખ્યાન કંઠ-૩૧)

“ ‘અરે જૈવ, તે એ શુ કર્યું, ધરમ જતા કાઈ નવ જોગ્યું !
 ગયુ રાત્ર, છન, મહિમા ધણો, ન રહ્યો અગ સતનો તાતણો,
 વિદગમ વસ્ત્ર ગયો રે દરી, દમયતી મા જોશો ફરી ’
 પાઠે ડગલે ગઈ સ્વીગન, આપ્તુ અર્ધવસ્ત્ર. ‘સ્વામી દાકો તન’
 અકેકો છોડા પહેર્યો ઊભે, જાણે તીરથ નાહ્યા એવા યોગે,
 અન્ન વિના અડવડિયા ખાય, સતને આધારે ચાલ્યાં જાય.
 મહાવનની આવી ઝખખમ, તે સ્થાનક થયો સધ્યાકાળ,
 ખેડ જઈ ખેડુ દુમ તણે, ચૂરી પત્ર પાથરિયા નણે,
 દુખની વાત કીધી નવનવી, તવ દમયતી નિદાવશ દરી,
 તુધા અગેઅગ રહી છે વસી, મુખ જાણે પૂનમનો ચરસી
 નણે દીડી સૂતી સુદરી, નિશ્વાસ મૂક્યો બે નયણા ભરી,
 ‘કાણુ દિવસ આગ્યો, શ્રીહાર! એ દુખ પ્રાણ જાય નીસરી,
 પૈદલાઈ વસુધાવશ પડી, દુખ નહોતુ દીકુ અધધડી,
 ચણે દોઢેને વરી મે એહ’, રૂએ રાજ જોઈને દેહ
 નખથી નગખના જોયુ મુખ, ત્યાહારે, લાગુ મનમાં દુખ,
 ‘હી સગાઈ પરતનયા તણી, કુષ્ટ દમયતી એ પાપણી
 હી પ્રીત છેહ દીધો જોણીએ, હુ વિના મઠ ખાધો એણીએ,
 મલિન મન એનું નિરધાર, કો સમે માહારો કરે આહાર
 ન વો રૂવનુ એ સાથે મળી, —ગયને ઉપજાવે એમ કળિ,
 ‘તો સમે હૃદયની દાઝ, મૂકે વનમાં એકલી આજ’
 બુદ્ધિજ્ઞાન મન ગળ તણુ, કળિનો પ્રેરો કોયે વણુ;
 મનમાહા આસકા ગણે, એક નસ પહેર્યું બે જણે.
 ‘મધેથી ચીઠ ફાકુ નજ કરી ચાય રાખ્દ, જાગે સુદરી,
 તોય હુરી તો છેહુ પટકુન,’ કળિ ચરો કાં તુ અનરથનુ મૂળ.
 નજે તીકુ ધુતકા રાજ, તે વડે વહેર્યું વચ્ચેથી વસ્ત્ર,
 કટખ મે એ પટકુનના કરી, આરો નગ મૂકી સુદરી
 ગયો ડમના સાન જ ભરી, પ્રીત સ્થામની સાભરી,

નગ વિભાસણ મનમાં કરે, 'એકવડી એ ફાગી મરે-
વયોં તુ દેવના પગદરી, વગાં વનમાં સાથે નીસરી-
ઝેલોક્યમોહન એ માનુની, કેમ વેદના અહેમે મનની ?
ન પટે મુકી જાતું મને.' નગ આન્યો દમયતી કને,
દીકુ મુખ અતલ પન્થળ્યો, અભાગી મન્ડળે પાડો વન્યો
કળિ તાણે વાટ વનનણી, પ્રેમ તાણે દમયતી ભણી,
વિચારે વિચારનિધિમાં પડ્યો, આવનજનવન દિટે જે ચડ્યો
સાતવાઃ આન્યો ફગી ફગી, તથ ન જામ સાંતુ પુદરી,
પ્રમગ બળ કળિનું ચયુ, પ્રેમનધન ટૂંકે મયું.
'સપ' કચુડીને તળે જેમ, મે દમયતી તાજી તેમ,
વૃક્ષ પતને જેમ પગદરે, મુનગપિ તે અગી તપ કો
જેતુ વમનનુ 'રે અન્ન, તેડેવી મારે એ લીજન,
કો સમે મુજને મારે નેદ, તુ પે વદાનુ એહેને પેદ
એતું કહીને મુકી દોદ, ઉવાટે કોડ્યો સામેદ
તંદા લગી ધાયો જૂપાવ, ન્હો જાહાં થયો પ્રાત કાલ

(નગાખ્યાન ૭૩૩-૩૩)

x

x

x

બીજા કથાકવિ શામળમાથી તેની વિશિષ્ટ શક્તિ દર્શાવતી
કહિકા લઈએ :

“ એક દિવસ પુત્રને ખારણે, જુવની ગર્ભજન્ય બનવા કારણે,
સુખે નોગને પેયે પુત્ર છુગ સાંતુ એ છે ધરસવ
રખે એહને રાવરાવનો, રીસ કરી રખે મારતો.
બાળક દપકો દેગે મુને, તો તુ ગાણો દર્શન પુને
મુખે બાગ બળ બરવા ગર્ભ, વાર ધડી બેચારેક ધર્મ,
અડ્યો પારણે મોહોગે નામ, બાગકને ડસવાનો લાગ
અઝૂં વગરે જોડે, નોણે તે દોરે તેડે,
અરે! મારા બંધવને ખાય, એ પાપી કથા નાશી જાય.

એમ કહીને દીંધી દોડ, કરડતા પેહેવી ઝાંખી કોટ,
 મરડી છીંચા કટકા સાત એટલે આવતી દીરી માત.
 વધામણી ખાવા કાગળે, આગ્યો નોગ સામે પારણે,
 વાચા નહી તે એવે કેમ? આગ્યો બાહર તે તેમને! તેમ
 મુખ લોહિયાળુ જિયુ ક્યું, જાણે જે માત્રુ દર્પુ ક્યું,
 દીકુ લોહિયાળુ માએ મુખ, જવાનજથી લાગ્યુ દુખ
 અરે પાપી! તુ દૂડો દાજ, માર્યો મારા નાતો આજ
 નાખ્યુ એકુ તેણી દીશ, મુલો નોગ ચગદાયુ શીશ
 ધરમા આતી માતા જુવે, પોદયો પાગલો બાળક રૂવે
 બોલ્યો બાળક આપોઆપ મુઠને ખાતો તો આ સાપ
 નોજબાઈએ માયો આ ઠામ નહિત માત્રુ કરત જ કામ.
 એમ કહી એનાનો માત, પડયા દી. કટકા છે સાત
 ક્યું કહ્યાત તે ધરીઆ હાય, બગાડા માડ્યુ તેની સાથ,
 હવ કહાડવા તપજ થઈ શિક્ષા લોકે તેને કહી
 પ્રયમ મન સમજ નહિ માય હવે હય ધમે શુ થાય?
 તેને વિભાસણ કન્ટી પડી, જો એની નહિ પટેલી ધડી
 એમ સમજારી કહે છે લોક, હવે દુખ કહુ તે શક. "

(ગમજ—સસ્યુદ્ધિની વાર્તાગાથી)

સત્તરમા શતકના ત્રણ મુખ્ય કવિઓની પ્રતિભા કચાથી
 પ્રેરણા ઝીલે છે અને પોતપોતાના દૃઢગતનો આવિષ્કાર કરવા
 કેવી રીતિ યોગ્ય છે તે ઉપરના ઉદાહરણોથી દેખાઈ આવશે.
 શામળ કેવળ વાર્તાપ્રવાહ કે ઘટનાપ્રવાહના કોતુકરસમાં રાચે છે
 એને બનાવોમાં પ્રધાનપણે અને બોધમા ગૌણપણે મળા પડે છે
 એને ચરિત્રાલેખની, માનસિક ઝીણવટની કે ગસના ઉપચયની
 પડી નથી જેટલી એને અદ્ભુત રસની, સાહસિક પ્રણયની, વાર્તાની
 પડી છે પ્રેમાનંદને વાર્તામાં સ્વાર્થ છે, એની પ્રતિભા પણ
 કથાવસ્તુ સર્થ પ્રવર્તે છે, પણ વાર્તા કહી નાખવાની એને

ઉતાવળ નથી. ઓતાનો દોડ્યો એ દોડ તેમ નથી. જુદા જુદા ભાવો નિબંધન કરવા, તેમાં લોકને લેલીન કરવા, તે ભાવોનું તેમની સ્વાભાવિક લાગણી સાથે અનુસંધાન કરાવવું—તેમના જ પ્રેમનો, વાસ્તવ્યનો, શ્રદ્ધાનો, દીનતાનો, વેદનાનો, દુઃખનો, પરાક્રમ ને પ્રસન્નતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો અને એ રીતે ઉત્તમ આદ્લાદ નિબંધવવો એ પ્રેમાનંદનું ધ્યેય છે. આ ધ્યેય માટે તે પૌરાણિક વસ્તુ પસંદ કરે છે. એથી અલભ્ય તેની કવિતાને ધાર્મિક રંગ લાગે છે જેનું ય આકર્ષણ ઓછું નથી; પૌરાણિક વાર્તા તરફ ઓતાની આભિમુખતા પણ સિદ્ધ જ છે; એટલે માનસિક સંવેદનો, લાગણીઓ ને ઘર્ષણો તથા પાતસ્વભાવની લિનતાઓ આલેખવાનું એટું ક્ષેત્ર તેને માટે શુદ્ધ છે અને તે પરિતર્પક સંદેશનાથી તે ખેંચે છે. અંખો આ બંને કવિઓનો પુરોગામી કંઈ ગુજરાતી કવિતાપ્રવાહથી અળગો રહેલો કવિ નથી. ગુજરાતી પ્રાચીન ને સમકાલીન કવિતા તેણે જોઈ છે, તેના સ્પર્શકાર તેની ભાષા ઉપર પડ્યા છે, અને માંડણનો તો તે ખૂબ જાણી જણાયો છે. પણ તેની પ્રેરણાનો વિષય જુદો છે, અને એનાં ઉત્કટ સંવેદનો, ઉગ્ર લાગણીઓ ને સૂક્ષ્મ વિચારો રજૂ કરવાની એની રીતિ પણ લઘુલિંગ ને જાણે આઘાત આપી ખેંચનારી છે.

[૨]

આ સ્વાતંત્ર્ય, વીજળી અને અણુના યુગમાં પણ આપણી પ્રજામાં અસંખ્ય માણસો જુદા જુદા ગુરુઓના શિષ્યો યથા છે, તેમનાં પ્રવચનો સાંભળે છે, તેમની પાસેથી કથાવાર્તા કે ભજનો પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સાંભળે છે. તેમની આસપાસના અસંખ્ય માણસો નાટકસિનેમા જુએ છે, છાયાં વાંચે છે, સાહિત્ય વાંચે છે, નેતાઓનાં ભાષણો સાંભળે છે. અને બીજો એક વર્ગ ગુરુબંકાવલિની

વાતો જેવી નવલકથાઓ કે ચમત્કારપૂર્ણ ડિટેક્ટિવ કથાઓમાં રસ લેનાર છે. આ ત્રણેય વર્ગમાં સાધનસંપન્ન અને ઊજળિયાત ગણાતા વર્ગનાં પણ લોક હોય છે. તે રીતે શ્રામજના શ્રોતાઓ તે પ્રેમાનંદના શ્રોતાઓ હોય ને અખાના પણ હોય; અર્થાત્ તે તે પ્રકારની કવિતાના હોય. એમ છતાં, તે તે કવિતાના શ્રોતાઓના બહુક સમૂહ વિશિષ્ટ પણ હતા. આપણી પ્રજાના અમુક વર્ગને પરમ તત્ત્વની વાતો ને સંસારની ટીકાનો ખૂમ રસ હતો. (આજે પણ એવો મોટો વર્ગ છે) સંસારની ટીકા વૈરાગ્યને પોષક મનતી. વૈરાગ્યને જ્ઞાનમૂલક બનાવવા અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત ચર્ચાતો અને તેની આંદીધૂંટીમાં ઉતરાતું અને એકમાત્ર સત્ય બ્રહ્મને પામવા માટે સંસારપ્રપંચ છોડી ભક્તિપૂર્વક સાધનાનો આદેશ અપાતો. એવો ઉપદેશ માત્ર પુસ્તકિયો નહોતો; ગુરુપરંપરાનો હતો અને સાધુ કે સંન્યાસી ધર્મ જવાની ભાવના સમગ્ર સમાજમાં બહુ જ પ્રબળ હતી. ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી તો આ ભાવના કામ કરતી દેખાય છે. પછી ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને દીક્ષાનાં સ્વરૂપ બદલાય છે, અને આ સૈકામાં તો સંન્યાસની ભાવના નવો બાહ્ય આકાર ધારણ કરી યુગધર્મને અનુરૂપ ધર્મ છે. રામકૃષ્ણ મિશન એનું અત્યંત ઊજળવલ દર્શાવ છે.

અખાને સમજવા સારુ બે વાત સ્મરણમાં રાખવા જેવી છે : એક તો મોક્ષની કામના તે સમયમાં આજ કરતાં વિશેષ વાસ્તવિક કામના હતી, પછી તેને પોષનારાં કાળો ગમે તે હોય. અને બીજી, એ સંસારતરણના બે સુખ્ય ઉપાય લોક સામે હતા : વૈષ્ણવમાર્ગી ભક્તિનો અને જ્ઞાનમાર્ગી અદ્વૈત ઉપાસનાનો. બંને એકમેકને પોતામાં સમાવવા આતુર હતા; બંને આનંદમય રહસ્ય તરફ ઢગતા હતા; બંનેને સંસારની ઉપરતિ ઇષ્ટ હતી અને તેથી બંને માર્ગની કવિતામાં વ્યવહાર-પ્રપંચનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, તાદેશ આલેખન અને કદુ વિવેચન દેખાય છે. પ્રેમા-

નંદ અને ગામળની કવિતા મીઠી રીતે સંસારી છે અને નીતિ
કે ધર્મ તેને ઓપ કે વળાંક આપનારું તત્ત્વ છે ભક્તોની
કવિતા મીઠી રીતે ધાર્મિક જિજ્ઞાસુને, સુમુખને જ ઉપયોગી,
પણ તેમાં પ્રવેશતી સંસારની ટીકા તેમાં સંસારનો, માનવતનો
ગુણ મીઠી જાય છે આપણે દયાગમના “લક્ષિતપોષણ” માંથી
એ ઠી લઈએ :

યોગી તરે દદા એકવૈ, દગ્ગિન તારે મદુ સુગી,
સિદ્ધ ઉદાસી ને સગ, મેગ મંત સદા મહારી
રજે રસિક મેવે, શુભ માય, પોતે પામે મુકા, મામાને પ વ,
ભક્ત- નેડી સૌનુ સારે દામ પ્તાની ગાથે દામ તો નદિ દામ

x

x

x

દગ્ગિન તે દગ્ગિપ છે તેને મુખ નિજસમ જાણે,
જેમ સરી માગનાં દનો મા-યો મીને મીન પ્રમાણે
મીન પ્રમાણે યો નદિ મોમ મકા નોજળ, તે વસો બોમ,
તેમ વૈષ્ણવ વૈકુંઠે ગરી, અધમ તે અકીના અહીં અધમામે.

અથવા દયાગમના રમણીય પદ “મોહનને એટલું કહેજો”
મા કેટલો બધો સંસારી રસ લયો છે :—

મુક્તનાં કહેજો ર મોહનને એટલું
રુદ્ધ તે દિવમનો દગ્ગ ન માય,
લાન્ય મોટુ કયા પામ્યા કસની કિકરી,
પૂર્વ મુણવ વિના એવું કોને નવ થાય
મધુવન!

x

x

x

હરિજનનું વર્ણન કરતાં અષ્ટાને જિજ્ઞાસુ આવે છે :

“ભિન્ન ટણે, વમ્બુ મળે—મોટો મદિમા હરિજનનો
ચેનન્ય સામરમાંથી ભેજે, અધ્યાત્મ ટાળે આ તનનો

x

x

x

આપ સરખો કરી મૂકે એવી સતની પ્રીત,
જેમ વેહેતે ન કરે વન્મતા—એવી છે ધનની ગીત—
સિયે સરખા સહુ જનને, તેણે ફળે ભાર અદાર,
હરિ હરિ તે દરી મૂકે—એવી સતસંગત સાગ. ”

(અખેખીતા ૬૮૩-૩૬)

પરતુ બગલગતને તો તે જિભો ને જિભો સળગાવી
દે છે :

હરિને કાળે ઘાટ જે ધડે નિજ દવડપથી પાછો પડે,
પરંત કહે, હુ પા'ણો લદુ એ આશ્ચર્ય તે કેને કદુ ‘

x x x

જળણપણામા જાડા થયા, ડહાપણ ડોળા રામડ ગ્યા

x x x

વંજીવમેખ ધારીને ફરે, પરસાદટાળે પત્રાવળા ભરે,
રાખ્યાં ધાન વખાણુતા જાય, જેમ પીન્સે તેમ માઝા ખાય,
કીર્તન ગાઈને તોડે તોડે, અખો કહી જુવાનીનું જોડ

x x x

નાહ્યા ધોયા ફરે ફૂટડા, ખાઈ પીને થયા ખૂટડા,
જગતપ્રમોદે જાડા ધર્મ, પણ ઝીણી માયા તે માફી ગ્હી
કાય કરે તે ઝીણીનો પત્ર, તે ઝીણી જાડાનો કન્તે ભસ

x x x

સમજુ સાખી અન્ધ ઓચરે, તેની તરોવડ શ પડિત ફરે ?
પડિતને પડિનાઈનું જોર પણ અતઃકચ્છમા અધારુ થોડ.

સેવાન પણ શ્રુતિને ટાકે એમ કહેવાય છે મતલબ કે
અનૃત (Hyal) યતનો વેશ ગમે ત્યા સજી શકે છે. યાનની
આડશે એનું જ રૂપ ધારીને અનૃત ઉદ્ભવે છે મસર અને
જગતની એ વિચિત્રતા કે કટુખતા છે કે સ્વદર્શન, સન્કર્મ,

સદ્ભાવને ઓધે ઓનાં જ નામરૂપ લઈને અસંખ્ય અને પાપ પ્રગટ થાય છે અને મનુષ્ય છેનરાય છે વસ્તુને આધારે એ અવસ્તુ રહી છે, પણ એનું વર્ણન કે વ્યાખ્યા થઈ શકે નહિ. તેથી તને અનિવચનીય માયા કહી છે આ સૂક્ષ્મ વાત અખાએ બરાબર પકડી છે અને ભારતના બહુ ઓછા કવિઓએ એને આવે સચોટ શબ્દોદ્ધ આપ્યો હશે અખો કેટલી સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળો છે તે સમજવા એના આ માયાવિચારનો ઉલ્લેખ મને પર્યાપ્ત લાગે છે —

શબ્દભગ માયાનું કૂડ ત્યાં નરયન પડે મનિમ્,
 રાગભાગી વાણી મૌ ગાય, ત્યાં મોહા છવ સાભગવા જાય

x

x

x

પ ને વળગેલી દીડે અધ આખ્યામો નવ વળગે ખધ

x

x

x

અતેજ ગ્ધે માયા ને, ત્યાં લેલી જણ જરુ મને,
 ત્યાં જો કોઈ ને જ્ઞાન જીવજે, તો જ્ઞાની થઈને બેળી ભજે

x

x

x

મહન મનિ છે કાગ જ લણી જેણે જે જે વાતો બણી,
 તે તેના પાંચો પરમાણુ પરજાની પેરે જાણ
 મહા દુર્ધર્ષ, અમન્ય, અગાધ અખા કવને નાવે સાધ્ય.

x

x

x

જાગરો છવ જુમતુ ચ કરે પ્રાણ પાપણી પૂડે કરે
 જે જે સાધન સાધે સદાય તે જ વાતના મગ બધાય

શબ્દ, જ્ઞાન, કર્મ, સાધના, સમઘાય, દર્શન આદિ સૌના સ્વરૂપ વિકૃત થાય છે, અને તે ગિરિસુ ભક્ત, સુસુકુ આદિ સૌ કોઈને જાણે છે એની એને બજર પાણુ પાતી નથી, એવી આત્મવચના એ ઉપજાય છે માયાનું આ વ્યાપક, ગતિ-શીલ અને જોગાતપાદક સ્વરૂપ છે આથી જ મૂળ વસ્તુ વિશે

મુમુક્ષુએ સતત જાગૃતિ રાખવી. ઘટે. આ નટીનાં અદ્ભુત-
કારસ્તાન અખો અખેગીતામાં પણ વર્ણવે છે. કર્મનાં ફળ લખ-
નાર તેમ કથનાર પણ માયા છે. સ્વર્ગના લોગ અને નરકનાં
દુઃખ દેખાડનાર પણ માયા છે. નમણુ, ઠમણુ, વેષ, મુદ્રા, ચોદ
વિદ્યા જાણનાર પંડિત, કલ્પનાવિહારી કવિ અને દાનેશ્વરી એ
સૌ માયાનો જ પ્રપંચ છે. મતલબ કે, મૂળ વસ્તુને વિસરાવી
દેવાની શક્તિ આ સર્વ ઉત્તમ ગણાતા પદાર્થોમાં પૂરેલી છે.

વાસ્તવની પકડ અને તેના સચોટ આલેખનની શક્તિ
અખામાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે કે કવિએ પ્રધાનપણે
સંસારી રસના કવિ થવા ઇચ્છ્યું હોત તો થઈ શકત, જોકે
લાલિત્ય, માધુર્ય અને ગૌરવમાં કદાચ તેની કવિતા ઓછી
નીવડત પણ એ અટકળની રમત નહિ કરીએ. જે ઉદાહરણો
આપણે ઉપર જોયાં, જેમાં કવિની સૂક્ષ્મ વિચરણમાં કેવી ગાંત
છે તે ખરાબર દેખાય છે, તે પરથી લાગશે કે તત્ત્વવિચારના
આપણા ખીજા મધ્યકાલીન કવિઓમાં, પ્રીતમદાસ, દયારામ કે
નરસિંહમાં પણ, બુદ્ધિની અખા જેવી પ્રભા કે વિષયનું વિશાળ
ને સૂક્ષ્મ નિરૂપણ નથી. એ સ્વીકારથી, સમગ્રપણે અખા કરતાં
પ્રેમાનંદ કે નરસિંહ મોટો કવિ છે એ અભિપ્રાયને આંચ
આવતી નથી. કવિઓ શું કરી જાય છે તે પર આપણે નિર્ણય
ખાધીએ છીએ, તેઓ શું કરી શકત તે પર નહિ.

[૩]

અખો મુમુક્ષુ છે, કેવલાદંતનો સમર્થક છે અને તેની
સર્વ વિચારણાનું તાત્પર્ય કર્મ, લક્ષિત, વરાગ્યને સમાવત
જ્ઞાન તરફ જ છે. આ મનુષ્યની વૃત્તિઓ, આ સંસારની ઘટમાળ,
આ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય જુઓ; તેમાં કશી સનાતનતા, સતતા
હોય, તો મનુષ્ય અનુભવે છે જે રાગદ્વંપમોહ અને જુઓ છે

જે સર્જન ને વિસર્જન, જીવન ને મરણ, કારણ ને કાર્ય તેનો શો ખુલાસો ? વિશ્વમાં રૂપ, ગતિ ને પરિવર્ત દેખાય છે; ચિત્તમાં હર્ષ, શોક, કામ, ક્રોધ આદિ જણાય છે. તે શાને લીધે બને છે ? તે કોના નિયમને અધીન ? તે સર્વનું અધિષ્ઠાન શું ? જગતના આ સૌ પદાર્થો વ્યક્ત શ્રામાંથી થાય છે ? કોને આધારે ટકે છે ? શ્રામાં સમાર્પ જાય છે ? સર્વ વેદાન્તીઓનો એક જ જવાબ છે. આ બધું બ્રહ્મ છે. તેમાંથી સૌ નીપજે છે, તેના વડે સૌ જીવે છે, તેમાં જ સૌ વિજય પામે છે. આ શરીરી જીવ પણ વસ્તુનાં તે જ દ્રવ્ય છે અને તેને જ આધારે, તેમાંથી જ શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને, વૃત્તિઓ અને કર્મોમાં પ્રવર્તે છે. આ જો સાચું હોય તો જગતના પદાર્થોનો અને વ્યક્તિ વ્યક્તિના અહમનો બ્રહ્મરૂપે કેમ અનુભવ નથી થતો ? નથી થતો તેનું કારણ આપણું અજ્ઞાન છે. આપણો જીવ આવરણો અને મર્યાદાઓ લઈને જ ઉદ્ભવ્યો છે અને મર્યાદાઓ અનુસાર જ એ પોતાને અને બાહ્ય મદાર્થોને ઝાહે છે. આ અજ્ઞાન એ કેવળ બુદ્ધિ-વિષયક વસ્તુ નથી, પણ વાસનારૂપે જીવમાં મૂંઝાઈ ગયેલી વસ્તુ છે બાહ્ય પદાર્થોની સમજણમાં પણ એ અજ્ઞાન, મર્યાદા અને વાસનાના રંજ લાગે છે સાચી વસ્તુ નથી ભાસી ત્યાં લગી અજ્ઞાન છે જ; એ ભાસતી થાય તેમ તેમ અજ્ઞાન ઓસરતું જાય ને જ્ઞાન પ્રકાશતું જાય. પણ વસ્તુના સંદર્ભમાં જ તેનો ઉદ્ભવ થઈ શકે એવા અભાવાત્મક પદાર્થને વાસ્તવિક કહી શકાય નહિ. પ્રકાશનું વર્ણન થઈ શકે, અંધકારનું નહિ. “અંધકારનો અભાવ એ પ્રકાશ નથી; પણ પ્રકાશનો અભાવ એ અંધકાર છે.” આવી આ અજ્ઞાનનું વર્ણન—એ છે છતાં નથી—એ રીતનું કંઈક કરવું પડે આ તો આપણી મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ વાત થઈ. બ્રહ્મની સપાટીથી આપણા અનુભવોનો શો ખુલાસો આપવો ? એના સ્વભાવમાં જ એ વસ્તુ રહેલી

છે એ એની લીલા છે એ એની માયા છે. પોતાનું જ પ્રવર્તન મનુષ્યને રૂપ, ગતિ, કારણ ને કાર્ય એ દેશિઓમા દેખાય, એ એની શક્તિ છે જીવનું અજ્ઞાન અને ઈશ્વરની માયાનું આમ સમીકરણ થાય છે, અને તેને તરી જવું એ માનવનો મોટો પુરુષાર્થ છે એમ તરી જતા અખિલ બ્રહ્માડમાં સમરસ બ્રહ્મ અનુભવાશે, અગોચર ગોચર થશે, જીવનું જીવ પણુ જશે અને ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણુ જશે, ધ્યાતા અને ધ્યેય એક થઈ જશે, મસાર અને જગત એમા એગળી જશે, દ્વંદ્વમાત્ર-અદ્વંતમા વિલીન થશે

આ તો ચપટી વગારતા સિદ્ધ થઈ જાય એવું સુતરુ લાગે છે પણુ એમ નથી આપણુ અજ્ઞાન એ દ્રષ્ટિ જીવન વળગેલો કેઈ છૂટો પદાર્થ નથી કે તેને જીતીને ફેંકી દઈ એ એટલે નિરાત અને એ માયા પણુ નવની ભેમી રહે એવી નથી અજ્ઞાન અને માયા ગતિશીલ ને ક્રિયાશીલ છે, વસ્તુની એથે ભરાઈને વસ્તુનો વિષયાસ કરે એવી છે કેઈ પદાર્થ અસત્ય ભાખ્યો, પણુ ત્યામુખી એ અસત્ય છે એવી શ્રદ્ધાને આધારે આપણી વૃત્તિ અને જીવહાર ન ફેરે ત્યામુખી એ બાબત અજ્ઞાન રહેલું જ ગણાય ઢેડ અને ભગી મનુષ્ય જ છે અને બીજા મનુષ્યો જેમ જ આપણા સમાન જીવહારના અધિકારી છે એમ સમજ્યા પછી એ પ્રમાણે વર્તન ન થાય ત્યાલગી અજ્ઞાન જીવમા પચેલું જ ગણાય સસાર છોડી માણસ સાધુ થાય કે ભગત થાય, પણુ જગતમા કે મદિરમા શિષ્યોની દુનિયા ને પૂજાપાઠનો પ્રપચ રચે તો એણે સસાર છોડ્યો જ નથી પેવી માયાએ નવુ રૂપ ધરી તેનો ઢેડા પકડ્યો છે ભગતને લાગે છે કે મેં મોક્ષનો માર્ગ લીધો છે, પણુ એ આત્મવચના છે માયાએ એને આબાદ બનાવ્યો કે

[૪]

ચોવીસ તત્ત્વ અને પ્રકૃતિનું આ અખિલ વિશ્વ સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોઈશું તો સ્થૂલ જણાયે, પણ અંદરની સૂક્ષ્મી જોવાયે તો એ બ્રહ્મનો વિલાસ છે. સમગ્ર વિશ્વ વસ્તુની જ વેલી છે.

વેલી વિશે કૃષ્ણકૃષ્ણ તે વસ્તુનાં, કૃષ્ણ થઈ બહુ ભાત્ય ચાલે;
વેષત્યવહાર રંગરીતિ ચલણવલણ, અખંડ મંડળ ચારે ખાળ માલે.
જ્યાં જ્યાંમ ત્યાં ત્યાંમ આપ આપી રહ્યા, સમવિષમ સો ભાત્ય એની;
નામ ને રૂપ યુગ્મ કર્મ સૌ એહનાં, અખંડ અમેદ ભુદ્ધિ હોય જેની

(અખાની વાણી, પૃ. ૧૯૫, ૫૬ ઉડમું)

એ જ વાત બીજા પ્રતિરૂપથી અખો સમજાવે છે :

ઘૂનની પૂનક્ષી નખસિખે ઘૂનભરી, ઘૂનના સોળ શૃંગાર સાર્યા;
એમ અમેદ વિચારનાં અખો પદ પામિયો, નામરૂપે રખે રેતા ભાર્યા.

(અખાની વાણી, પૃ. ૧૯૮, ૫૬ ઉડમું)

અખેગીતામાં સત્તરમા અને અઠારમા કડવામાં તત્ત્વનિરૂપણ છે. પરમ તત્ત્વ વાણીથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી, કેમકે તે અનુભવથી જ સમજાય તેમ છે તે પૂર્ણ છે, અખંડ છે, અચ્ચય છે, અવિનાશ છે; તેને આદિ, મધ્ય કે અંત નથી; તેને દેશ-કાળની મર્યાદા નથી. તે સર્વમાં છે, સર્વને નિયમમાં રાખે છે, સર્વનું જીવન છે, પણ છતાં તે અલિપ્ત ને નિરંજન છે.

જેને વર્ણ વેષ ન રૂપ મુદ્રા, તેદ તણા સર્વ ગંગ;
જાયા માયા નદિ જેને, તેના જાણે સર્વ ઢંગ.

વાણી મરિ જે ન આવે, તેદ તણી સર્વ વાણ્ય;
'નેતિ' 'નેતિ' કરતાં તે રચું; ભાર્ષ I તેને જાણે જાણ્ય.
કૂટસ્થ આત્મા. બ્રહ્મ કેવળ, તેનો સર્વ પ્રસાર :
જેને વિશેષણ એકે ન લાગે, તે વિવસી રહો સંસાર.

(અખેગીતા કડવું ૧૮મું-૪, ૧, ૭)

આ ક્રૂરસ્થ એકમાત્ર પરમ તત્ત્વ દેખાતા અનેકાનેક પદાર્થો-
માં વિલસી રહ્યું છે એ સમજવું કેમ ? આપણા પ્રાકૃત અનુભવમાં
એનાં એંધાણ કે દૃષ્ટાંતો મળે છે ? અર્થો યરાયાર સમજે છે કે
દૃષ્ટાંત કે ઉપમા એ દલીલ નથી અને દૃષ્ટાંતાદિથી અવબોધની
માત્ર અનુકૂલતા જ વધે છે, પૂર્ણ અવબોધ થતો નથી. પરંતુ
સાક્ષાત્ અનુભવની અવેશમાં ઉપલબ્ધિને સહાયક ઉચિત ઉદા-
હરણ આપવું એ અખાનો કવિ તેમ વિચારક લેખે ધર્મ યન્યું
છે, અને તેમાં તેને લોકપ્રિય બનાવનાર, સૃષ્ટિ અને સંસારના
વિલોચક તેમ જ કવિ લેખે પ્રતિષ્ઠા અપાવનાર, તેની આગવી
ખૂબી છે. ‘અનુભવખિંદુ’માં “ચદુદિશ ચમકે ચંદ”નું કે
વનરાજ પદલવિત કરતા વારિધિના વારિનું વર્ણન વાચકને
વસ્તુનો બોધ ને કાવ્યોચિત તૃપ્તિ એકસાથે કરાવે છે. પ્રહ્લની
અપેક્ષાએ મર્યાદિત સત્ય ગણાય એવા જગત અને જીવના
પ્રપંચને કવિ અખેગીતામાં વર્ણવે છે :—

જેમ કાચનું મંદિર રચ્ય નીલ પીત શુભ્ર સ્યામનું—
તે ઉપર તખો સર જ્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ યથું ધામનું.
કેવલચરણ તપે સદા. માયા તે મંદિર કાચ.
ઈશ્વર નામ તે તેહનું; પણ જીવ યર્ષ માન્યું સાચ.

(કલ્પ ૧૯મુ ૭. ૮)

સામસામાં બે દર્પણ હોય ને જેમ અનંત સૃષ્ટિ “સરજાય”
એમ આ જગત અને સંસારની રચના છે. ઈશ્વર, જગત અને
જીવો એ સૌ કેવળ પ્રહ્લનો વિલાસ અને વ્યાપ છે. અવિકારી
આકાશમાં ભાતભાતનાં વાદળાં દેખાય છે. આકાશ વાદળાંનું
કારણ નથી પણ આકાશ વિના વાદળાં સંભવે નહિ, તેમ પ્રહ્લ
આ ઈશ્વર, જગત અને જીવનું હેતુ વિનાનું કારણ છે.

વેદાન્તીઓ અવિદ્યા અને માયાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવા

છતાં સાંખ્યના જગત-ઉદ્ભવનો ક્રમ યોગ્યધત્વા દેરદાર સાથે સ્વીકારે છે અનાદિ માયા એ શૂન્યરૂપ કંવચ્યની સ્વામિની છે, એમ કહેા કે સત્માં રહેલી ગતિરૂપ સ્ફુરણશક્તિ એના છે. એને લીધે બ્રહ્મ નવા નવા આકાર લેતું લાગે છે. આ માયા ત્રણ શુભોને જન્મ આપે છે અને એમાં પાછી પ્રવર્તતી રહીને પાંચ મહાભૂતો, પાંચ તત્ત્વો (મહાભૂતોનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો) ઉપજાવે છે. આ દસ તત્ત્વો તમસમાંથી ઊપજે છે. રજ્જમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એમ દસ ઇન્દ્રિયો ઉદ્ભવે છે અને સત્ત્વમાંથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એમ ચાર તત્ત્વો પ્રગટ થાય છે. આ ચોવીસ પરિણામો ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિનાં (માયાનાં) પરિણામો છે એટલે આ પ્રકૃતિ એ પરીક્ષણ તત્ત્વ છે. એ જેમ સર્વમાં ભરાયેલું છે તેમ પરમતત્ત્વ બ્રહ્મ સર્વમાં સભર છે, પણ તે નિર્વિકાર છે. એના વિના પેન્ને પ્રપંથ શક્ય નથી, પણ તે સદૈવ “યદારય જયમ-ત્યમ રહ્યો.” એ પરમ તત્ત્વ, તત્ત્વનું તત્ત્વ પરમાત્મા હવેસમુ તત્ત્વ છે. આમાં મહત્ત્વની જે બાબતો છે, સમસ્ત વિશ્વમાં બ્રહ્મ જ એકમાત્ર સત્ વસ્તુ છે. તેના સ્ફુરણરૂપ માયા છે, જે એનાં સર્વ પરિણામોમાં ઓતપ્રોત રહેતી વાધે છે.

ત્રિગુણ પહેલી, શૂન્ય-સ્વામિની, જેણે શુરુજનમી શિલા કર્યાં; પછે જનની થઈ જોંપના, જપ પોલી પોતે વર્ષા.

(અમેતીતા કલ્પ ૭-૨.)

પરબ્રહ્મ સ્વસંવેદ છે, પોતાથી જ ઓળખી શકાય એમ છે. પરબ્રહ્મરૂપ વહ્નિ “કૃટકીને થયો ફરકેલો” ત્યારે નાનાવિધ સૃષ્ટિ દેખાવા લાગી. એ વહ્નિ પાષાણ, કાંઠ અને ઘટઘટમાં સમાયેલો છે. માયા જનની થઈ ચોંપિતા થાય છે એમ કહેવામાં પ્રકૃતિની અનન્ત સર્જકશક્તિનું તાત્ત્વિક દર્શન છે. પ્રકૃતિના અણુએ અણુમાં પોતામાંથી બીજાં રૂપ નિર્માણ કરવાનું સામર્થ્ય છે.

માયા અમુક તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરી અલગ થઈ જતી નથી, એ તત્ત્વના યોગમાં પાછું નવું તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરે છે, અને એમ અનન્ત અને અકલ્પ સર્જતિ ચાલ્યા કરે છે પરંતુ આવી મરજતિને પ્રજ્ઞ રૂપે જોળખવાની, માયાને જોળગી જવાની, કશી અનિવાર્યતા છે ? એ માટે ભક્તોને ને મુમુક્ષુઓને આવડી આરત શાને ? આનો ખુલાસો માયાને જીવની મપાટીથી જોવામાં મળે છે માયા એ પરબ્રહ્મની શક્તિ છે અને તેના વ્યાપારથી વિશ્વ અને મસાર ઉદ્ભવે છે એ ખરું, પણ વ્યક્તિને તો તે પરબ્રહ્મના માક્ષાત્ અનુભવમાં બાધક છે, એ તેને અજ્ઞાનરૂપ જ થાય છે, કેમકે પોતાના અહમની પ્રતીતિથી એને બધે અનેકતા જ દેખાય છે એ પોતાનું સ્વરૂપ જોઈ શકતો નથી અને ઈન્દ્રિયો જે દેખાડે તે જુએ છે અને તેમાં લુબ્ધ થાય છે

‘પરમાત્માને પૂક દઈને આત્મા ઇન્દ્રિયને જુએ
 ઈન્દ્રિયની દૃષ્ટિ નિષય સામી એમ આપોડુ નર જુએ”

(અખેગીતા કાંડુ ૪-૭)

આ મૂઢાવાળી જીવના જનમમરણના ફેરા ચાલુ જ રહે છે :
 રે ફા મહુ ભર નિઃ, અને નિષયનો તાણ્યો વહે

x

x

ખર્મફળ ને જીવ પ્રેરો જોગ માયા મેગવે
 (ને) વિષનૃણા માહે મૂઢી એમ જતને જોડવે

(અખેગીતા કાંડુ ૬-૪)

[૫]

પરંતુ, ભવસાગર તરવાની દૃષ્ટિએ નહિ પણ પોતાની સમગ્ર શક્તિ વ્યક્ત થાય અને એકાગ્રપણે કામ કરે, સ્વરૂપજોડ અને

સ્વરૂપસિદ્ધિ થાય, એવી વૃત્તિ માણસમાં સહજ છે; પણ પદે પદે અજ્ઞાન તેને અંતરાયરૂપ છે. આપણું સ્વાતંત્ર્ય મર્યાદિત છે, આપણું જ્ઞાન મર્યાદિત છે, આપણી લાગણીઓ ને દરેકના મર્યાદિત છે, અને ગહન વાત એ છે કે હૃદય ન હોવા છતાં કોઈનાથી ધકેલાતા હોઈએ એમ આપણે અશુદ્ધ કે પાપ કર્મ તરફ ઢળીએ છીએ. પ્રકૃતિથી આપણને એવું કંઈ મળ્યું છે જે આપણને ઝંપવા હેતું નથી ને કામ ક્રોધ રાગ દેવ મોહ આદિમાં વ્યગ્ર રાખે છે. નર્યા સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ આપણે સત્ય ષરાળર જાણીએ ને એમાં શ્રદ્ધા રાખીએ તો એ કેટલી મૂંઝવણ ને ચાતનામાંથી લિગરી જઈએ ! આપણી વાસનાઓ જેમ જેમ ઓગળતી જાય છે તેમ તેમ પદાર્થોનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ થતું જાય છે અને પદાર્થોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન ચતાં વાસનાઓને ઓગળવાનો અવકાશ વધે છે. એટલે આત્મ-સિદ્ધિને માટે, આપણા અનુભવમાં આવતા પદાર્થોમાં સત્યાસત્યનો અને શુભાશુભનો વિવેક કર્યા કરવો પડે છે. એ વિવેક કરવા માટે આપણી પાસે આત્માનું જે સાધન છે તે જાને તેટલું શુદ્ધ અને પૂર્ણ જોઈએ. મતજબ કે, આત્માના પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિ માટેની ઝખનાનો અણસારો આપણા વ્યવહારમાંથી જ મળે છે અને તે આપણી સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ જ આપણને અજ્ઞાન અને માયાને તરી જવાની પ્રેરણા આપ્યા કરે છે.

શાસ્ત્રજ્ઞાનથી, પાંડિત્યથી, વાદવિવાદથી, કર્મકાંડથી, યજ્ઞયાગથી, ધ્યાનધારણાથી, સાંપ્રદાયિક રૂઢિઓ અને આચારોથી માયા તરી જવાય અને પરમાત્માનો અપરોક્ષાનુભવ થાય એમ અખો માનતો નથી. એ જઘા ખેલમાં તો અવિદ્યા જ પોતાની રમત રમી જાય છે. તમે રમો છો તે જાણ તો એના હાથમાં છે. સ્વસ્વરૂપની જાણ તો “જાણવિહોણી જાણ” છે; એમાં વેત્તા નથી અને વેદ્ય પણ નથી.

“તને ઉપમા દીજે કશી, જો તે વડે સર્વ કાપ;
જે કહીએ તે અણખડું, જાઈ તો તે હ ન હોય.”

દર્શાત ઉપમા જે જે દીજે, તે તો સર્વ રહે ઓરું.
શુ કરે એ બુદ્ધિ બાપડી, જે ચાલ્યાથી દસ ડગના પરુ ? ”

(કલ્પ ૨૩મુ ૪-૫)

જીવભાવને ટાળવાની સાચી આરત હોય, પરમ પદ પામવું હોય, ચતન્ય-વનરાય થવું હોય તો જ્ઞાની ગુરુનું, બ્રહ્મભાવ પામેલા ગુરુનું શરણ લેવું. તેના પરિચયથી જ બ્રહ્મની ઓળખ થશે ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ, એ તો આપણો ઠીકઠીક જૂનો ખ્યાલ છે હરિ, ગુરુ અને સતની એકતાનો અણનો વિશિષ્ટ ખ્યાલ છે મુમુક્ષુ જીવ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુમા બ્રહ્મની સાન પામશે. ગુરુનું જીવન એવું પવિત્ર છે, એમનું જ્ઞાન એવું નિર્મળ છે, એમનું હૃદય એવું અનાસક્ત છતાં કોમળ છે કે એમનામાં રહેલો પરમાત્મા શિષ્યને કળાય છે “જેમ રવિ દેખાડે રવિ-ધામને તેમ ગુરુ દેખાડે રામ ” પ્રકાશના યોગથી જ પ્રકાશિત થવાય, પ્રકાશ સળધી વિચાર, વદ કે વિતણ કરવાથી નહિ. “દીપથી દીપ ધાય આપે મહેલો”

“ જેમ અગ્નિસગે રીત બ્યાપે નાંદ
(જેમ) જ્યોતિ દેખાડે ને નિમેર ત્રામે,
તેમ ગુરુપ્રાપે પન્થજ બેગિએ
મા યા ? પો આ ધે હે ન ના રો ”

(૫૬ મીનુ-૩)

પ્રત્યક્ષ ગમ તે તત્ત્વવેતા વિશે,
જેમ કુંડળ વિશે કનક દામે.

(૫૬ ૮મું)

હવે સાધનાનો માર્ગ અને દિશા ખુલ્લે છે મુમુક્ષુનું પ્રથમ સલાહ પ્રકાશજ્ઞાસ છે એ જિજ્ઞાસા બાબોદ્રેકનું રૂપ લે તો એને વસ્તુની આરત કહી શકાય પાણી વિના મનુષ્યની સ્થિતિ ગાય

એમ પરમાત્માના અનુભવ વિના ભક્તની સ્થિતિ હોય. એને અદ્ભુત વિરહાવસ્થા પણ કહી શકાય. વસ્તુ કે પરમાત્મા તરફ સર્વભાવે જવું, એની અવ્યભિચારિણી ઉપાસના કરવી, શરીર મન અને બુદ્ધિના સર્વ આપારો એના તરફ વાળવા એનું નામ ભક્ત સાચી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો—સાચી વસ્તુ ઇનવાનો—સર્વથા પ્રયત્ન એ ભક્તિ. અને જે સાચું નથી, અવસ્તુ છે, માયાનો વિલાસ છે તે પ્રતિ ઉપરની એનું નામ વેરાગ્ય. આ ભક્તિ અને વેરાગ્યની પાળો વડે સાધક ચિદાકાશમાં ઊઠે છે, અર્થાત્ પ્રજ્ઞના પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર તરફ એની ચેતનાની ગતિ થયા કરે છે “પરબ્રહ્મ રહે ને પોતે (જીવભાવ) ખરે” [ક ૧૦] એને સાદુ આ સાધનામાર્ગ અખો સ્વીકારે છે સદ્ગુરુએ ચી ઘેલા માર્ગે જે ભક્ત જાય છે તે સર્વત્ર ભરપૂર પરિબ્રહ્મ દેખે છે આવા હરિભક્તને વર્ણવતાં અખાની જિલટ માતી નથી કવિને હરિભક્તની આત્મિક સ્થિતિનું પ્રતિભાન થાય છે —

“દેખે : નેત્ર પરબ્રહ્મના. પંચબ્રહ્મના કર્ણ માત્ર.
પાદ પાણિ પરબ્રહ્મના. પરબ્રહ્મ દાતા ને પાત્ર
જળે પરબ્રહ્મ. અથળે પરબ્રહ્મ. અવગ્ર મત્સ્ય પાતાળ
ગિરિ ગરુડ વન વાટિકા, પરબ્રહ્મ જાગ ને મૃગ.
પરબ્રહ્મ વિના નહિ દામ કાતું, એમ દેખે તે ભરપૂર.
જિહ્વાનિહા દેખે હરિ, ભાઈ, જેના પડગ થયા હોય દુઃ”

(કચ્છ ૧૦મું. ૭-૮-૯)
શૂન્યમાત્ર તરફ હરિભક્તની દૃષ્ટિ પ્રેમ અને કનુષ્ઠાએ ભરી છે :—

“મારો રામ તમે છે સર્વ વિશે” — એમ હેતે હીમે મન :
હરિ કહે, એ સાંભળે હરિ. હરિને સોપે તન
નિત્ય રાસ નારાયણનો, દેખે તે અનંત અપાર,

નવનીત સરખું હૃદય કોમળ કહીં ન માયે હેન;
 આખ માંહે અમૃત ભર્યું, હરિભક્તિ કરું ખેત. ”
 ખાતો પીતો ખોલનો દેખતો સ્વજો રામ :
 વેધું મન રહે તેહનું. શીતળ સંસારી કામ.

(કલ્પ ૧૧મું)

કથન, જ્ઞાનવાતાં, દલીલ, દષ્ટાંત આદિની પાર જતું કવિત્વ
 કેમ સ્પુરી આવે છે તેનું આ સુંદર ઉદાહરણ છે.

આવો જ ભિમિનો લિછનાટ અખેગીતાને અંતે કવિ અનુ-
 ભવે છે, જે આપણા સૌ વિવેચકોને પ્રિય થઈ પડ્યો છે :

“અભિનવો આનંદ આજઃ અગોચર ગોચર હવો એ.
 પ્રપંચપાર મહારાજ—તે પૂર્ણ બ્રહ્મ સત્ત્વં હું એ.

× × ×
 સ્વયં ચૈતન્યધનરાય, શૂન્યમાં સોદામણો એ;
 તે નાગે વાણી માંહે, તે નદિ વિગટ ને વામણો એ.

× × ×
 તિહાં હવું મન લયલીન, જહીં ચૈતન્ય સભર ભર્યું એ ”

(અખેગીતા પદ ૧૦)

કેવલાદૈતની વિચારધારામાં આકાશમાંના વિહંગમ જેવી અખ્યાની
 ગાત છે. એની પકડ અદ્ભુત છે. એને એ આન્વીક્ષિકી
 પચી ગઈ છે. એ તત્ત્વવિચારને રાગની ભાવના સાંપડતાં પૂર્વોક્ત
 પંક્તિઓ જેવી રમણીય કવિતા અખ્યામાં ઉલ્લસાર્થ આવે છે.
 ચિન્તનને કદપના અને ભિમિની આપા મળતાં ‘સદે પહોંચિ’
 એવી કવિતા પ્રકાશે છે.

“ શાં શાં રૂપ વખણું, સંવો રે, શાં શાં રૂપ વખણું ?

અંદા ને સરજ વિના મારે વાણુ છે વદાણું. સતો ૦

નેત્ર ગેષ્યા નિજ રાખમાં, વાગ્ન અનહદ વાગ્ને,
ત્યા હનિન બેદા અમૃત પીએ, માથે છત્ર વિરાગે. સતો ૦

નિના રે વાદળ, વિના વીજળી, જળ સાગર ભરિયું;
ત્યા દંસરાગ કીડા કરે, ચાંચે મોતીકું ધાંચું. સતો ૦

ઝગમગ લ્યોત અપાર છે, યન્યર્મા ધૂન લાગી;
અખો આનંદશું ત્યા મળ્યો, ભવત્રમણી લાગી. સતો ૦

(અખાની વાણી, ૫૬ ૫૩મું)

[૬]

અખાના કાવ્યવિસ્તારમાં આવી લાવ-ઉદ્દેકની કવિતા એાછી છે, એમ છતાં અખાની કવિતાની મત્રા અખાની જ છે. એક તો એની વાણીનું આખાબોલાપણું, અણિયાળાપણું, મગફળના અને પોરુપ આપણને મૂડ કરી દે છે. એની વાણીનું વૈચિત્ર્ય છક કરે છે. અખાની કવિનામાં આવતા જગન અને સંસારના એના વિચારો, કટાક્ષો, તત્ત્વનો આશંક અને મિથ્યાત્વની નિર્વ્યાજ ભર્ત્સના સંસ્કારી તેમજ ગામડી ભાષામાં તે વહાવે છે. ઉપમાઓ, દષ્ટાંતો અર્થદ્વમતાથી અને સંક્ષિપ્તતાથી બાણે રૂપ-મોનાની હાળેલી લગડીઓ લાગે છે. એનાં વચનો ઘણી વાર સામસામાં તોળાતાં મૂઝતાં હોય એમ જણાય છે. વૈચિત્ર્યનિરૂપણનું આકર્ષણ જેવુંતેવું નથી. સન્ધ્યાએ પશ્ચિમમાં આકાશની રંગ-ભેરંગી ચિત્રવિચિત્ર છટાઓ દેખાય ને જતી રહે, જતી રહે અને તેને સ્થાને નવી નવી છટાઓ દેખાય. એમ સૃષ્ટિ અને સંસારનાં પારવિનાનાં દૃશ્યો ચમકાવતો ચમકાવતો અખો કવિતા રેલાવતો જાય છે. એનો પ્રધાન હેતુ તત્ત્વપ્રતિબોધનો છે, પણ એ સાધતાં પોતાના વિપુલ અનુભવની ચિત્રમય સામગ્રી કૃશજ

આજીવનની જેમ વાચકની આંખ આગળ એ ધરતો જાય છે.
 “સામેસામા બેઠા ઘૂડ”, “આંધળો સસરો ને સણગટ વહું”
 “અખા ઊછળી ભાગવો પાગ”, “પછે ઘેર રહેજે કે જાને
 વને”, “એકને આપે એકનું ઝટે”, “સકલ જીવ શશુગાર્યા ધણુ”,
 “મરડે મૂછ પણ માહે કઢીમ”, “ભણ્યે ગણ્યે માણ્યો આકરો”,
 “વણીકું વેધે તે શૂર”, “વેલ ન દીસે દીમે પાન”, “ગાકી
 અખા ગાડે મન”, “જિદ્દા ગરબે પડિત કવિ”, “અખા
 મૂવો તે નિરભય રહે”, “ગણુગારી વાણી સો ગય”, “મરતુ
 દીમે તે નોહિ મર્ત્ય”, “ઢોઈ વણું વેપ અકકારે મરે”, “એક
 એક પે હૂકી ગદ્યા”, “ત્યાથી ટાક ન પામે ધૂળ”,—આ સર્વ
 વચનોમા રગમેરગી દુનિયાનું દર્શન અખો અનાયાસે અને
 અવાન્તર પરિણામરૂપે કરાવે છે “શ્વાન શૂકર બિડલ ખર,
 તેના ટોળાનો જે જત, તેને મૂરે હરિ કરી”, “જાડનની ને
 વોહાકળો, ખાવનાચદન ને કેરડો”, “જેમ મર્કટ હાંડે માગતો”,
 “જાણકની ઢિંગોલિયો”, રવિ ને ગવિધામ, અજાનું દોઝ,
 ફૂલીનો આહાર, બદરીનો વેપાર, મરિતા ને સિંધુ, અગ્નિ ને
 જ્યોતિ, નીરથી વિછડ્યું મીન, “ગરિ ગદ્ગ વન વાટિકા”,
 ખાલો ને પાણી, નવનીત ને ત્રપ, આકાશ ને અબ્ર, ઘનની
 રીત, છીપની રત;—આ બધું સસાર અને પ્રકૃતિદર્શનના
 આપણા સંસ્કાર જગાડી કોતુક ગ્રેરે છે ન્યાં કવિ પોતાના
 પ્રતિરૂપો વિસ્તારે છે ત્યા તેની સ્વાભવિકતા ને તાદરશતા રમ-
 ણીય બને છે માયાની હેતરપિંડી વર્ણવના કવિ દૂતરાનું વર્ણન
 કરે છે —

“ માનક જ્યમ ગાડે મન, દૂર થઈ દેખાડે ધાન,
 પૂઠ દવાવ, ચાટે લાગ, બિચુ કરી ભરાવે ફાગ,
 લનયાનો દેસાન્તર જાય, અખા એમ ગાડે માય ”

એથી પણ વિશેષ તાદશતા ખાટકી અને યોગીના વર્ણનમાં છે

“ વાત્મય જાણી વામદક્ષિણ વળગેયો રૂંડે ફરે
તેને મદાગન મુકાવવા કરે તોય તે સાથ જનનને મચે ”

(અખેગીતા, ૮૬૩ ૫)

“ આકાશ વિગે જેમ અગ્નિ નાના થાય જાય, પાછા ફરી—
નીન પીત ને સ્યામ ઉત્તરવન રૂઝા ભાન અનત
વિચિત્ર પેરે વિનમે વળી ત્યાં હા જ આવે અત— ”

(અખેગીતા, ૮૬૩ ૨૧)

“ વાગિધ કરુ વાગિ ચા- વિશ મધ્યે ચાવે,
પુરુષી પગ પથગાય વનગરિ સદુ કુવે ફાવે
જીગરુ રહે અણુ મર્વ દણી આા તાજે
તે નદી નામ ધગય ન્દાય સદુ મહિમા ભાજે
ગર્વભરી ગાજે અખા ! સર ન લહે સરિના સર્કી
જેમ સાગર તેમ શ્રીદગિ વચ્ચે હવનદી વડી ”

(અનુભવજિહ્વ ૧૧)

ઉપગના ઉદાહરણોમાં અલકારત્ત્વ વીસરીને, કવિના પ્રયોજનને ભૂલીને પણ આપણે કવિતા માણી શકીએ છીએ એના પ્રયોજનને માધવામાં અર્થાત્ અલકારની કાર્યક્ષમતામાં પણ તેને અસાધારણ સફળતા મળે છે સદ્ગુણના પ્રત્યક્ષ પરિચયથી શિષ્યનું હૃદય પ્રસન્ન થાય છે એ વર્ણવવા કવિ કહે છે —

“ જેમ સરદહાણે અબર ઝોપે નીચ નિર્મળ હોય ધણુ,
—સદ્ગુણસંતપ્રતાપ પ્રાપ્ત એવું કરે મન જત તણુ ”

(અખેગીતા, ૮૬૩ ૩૬)

ધનની રીતે પ્રવર્તતા સદ્ગુણને વર્ણવતાં વરસતા પર્જન્યનો
ધ્વનિ ઠવિ સાધે છે અવિદ્યારૂપ પ્રપંચને અયોગ્ય રસ્તે ફિટાવવા
જતાં એ અળગો થતો નથી, જ્ઞાનથી જ અળગો થાય એ દર્શાવવા
અખો મરીચિજલ સંભારે છે :—

“ પ્રપંચ કેરું પેખવું—તે મરીચિજળવન સદા
તે હલેએ આધુ ન થાય, એમ સમજાયે શ્રમ ગયો તદા ”
(અખેગીતા, કાંડ ૩૮)

જીવને જ્ઞાનની આરત હોય તો ક્યાંકથી પણ જ્ઞાનપ્રસાદ
તેને મળશે, જેમ છીપની સુરત્યનો તાણ્યો પર્જન્ય વરસે છે
કોઈ કોઈ વખત અખાની વાગ્મિતા વેગીલી થાય છે અને આપણે
એની સાથે ત્વરાથી ગતિ કરીએ છીએ કવિ શૂન્યવાદીનો વિરોધ
કરે છે :—

“ ધૂંધવાતો ઘોખે ભર્યો—તે શૂન્યવાદીનો વાદ—
ધૂમ્રભર્યો, અતિ ધૂખજો, તે આદ્યો જાય અનાદિ
તે કાઠ નોહે, કૃશાતુ નોહે, અને કરે તે ઘોર અધાર
દારુના દલથી ટળ્યો, અને ઝગકથો નહિ લભાર.
(અખેગીતા, કાંડ ૨૫)

કૃતરથ આત્મતત્ત્વ નહિ સ્વીકારનાર સિદ્ધાન્તની કવિએ આખાદ
ઠેકડી ઉડાવી છે ધૂમાડાની શી સાથકના ? ન રહ્યો તે લાકડું
અને ન થયો તેનો પ્રકાશ એવી શૂન્યવાદની ફિલસૂફી છે જીવ-
ન્મુક્તને જગત અને સસારમા કથો અવરોધ રહેતો નથી તે
દર્શાવવા મીન ને નીરનુ પ્રતિરૂપ કવિ ઉપાડે છે :—

“ ભૌતિક ભાવના ળી તેને ભાર્યુ ચિદ્ આકાશ
રોધ ન પામે મીન જેમ—તેને નીર મધ્ય અવકાશ—

નેન ઉઠાડે ને ગતિ છે, ભરે તે શ્વાસોશ્વાસ
તેને નીર શીગતે નમ્ર થય જે આપ ગુંડે અવમાશ "

(અખિગીતા કંકડ ૧૪)

નીર ફિગવીને નમ્ર કરવાનો અખા જેવો સમર્થ પ્રપચ
ચુરસાતના ડોઈ મધ્વગાવીન કવિએ કર્યો નથી એના વિચારે,
એના અવવોકનો, એની દનીવો, એનું જ્ઞાન, એના કટાક્ષ,
એની ભૂમિ મો ઉચિત પ્રતિરોપો દ્રાગ ચિન્તાત્મક, મૂર્ત,
ગતિશીલ ને ધ્વનિશાલી બને છે સર્વદા આકર્ષક અને વારવાર
રમણીય એવા પ્રતિરોપોથી યુક્તદાર બનેલી આ કવિનામા શૂર
અખાએ અણીદીકું ખરે જ વીંધ્યું છે

[૭]

વેદાન્તની સાધનાએ અનેકનેક જીવોને મુક્તિ અપાવી છે
અથવા જીવનમા યુગ્મધર્મનું દેન્દ્ર આપી સ્થિરતા, સ્વચ્છતા ને
સમતા આપ્યા છે ઉપરાંત તેણે દેશમા વિચારની આહવાદક
મુક્તતા, સૂક્ષ્મતા, ઉદયનશીલતા આપ્યા છે જેનું મુલગદર્શન
અખાની સમગ્ર કવિનામા સહેજે થાય છે

મચ્છૂત કાવ્યગાત્રની પરિભાષા યોજીએ તો આપણે
અખની સ્વભાવોક્તિ, વકોક્તિ ને ભાવોક્તિ (રનોક્તિ) વિવેકી
એમાયે અખાની વિશિષ્ટ ખૂબી વકોક્તિમા વરતાય છે વકોક્તિ
એટલે કથનની ચમત્કારક ખમ લગિ કવિને ઘણું કહેવાનું
છે એ મનોગન વિચારપ્રધાન નથી, અનુભૂતિ છે, અર્થાત
એ મનોગનમા અખાનું સમગ્ર સવિત્ પસંવાયું છે એનું
નિરૂપણ આપણે ચોક્કી-જઈએ એ રીતે કરે છે—આપણી નીતિ
રીતિ જ લ પાળડને આપણમા લે છે તેથી જ નહિ, પરંતુ તેનું
કથન ઘટેવું ને ધરદાર બને છે તેથી સામાન્યપણે કહીએ કે
ચિત્રો માટે છંપા, સૂત્રો માટે વૃદ્ધી એપાઈ, વિચારવહન

માટે દેશી, લાવાવિષ્કાર માટે પદ, એમ વિવિધ રચનાઓ તેને ઘરાંઘરા ફાવી છે. ઉપમેય અને ઉપમાન, દૃઢગત અને તેને ચિત્રિત કરતું પ્રતિરૂપ એવાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે, એટલાં સમાસોક્ત છે, એવડાં સમાન્તર વિસ્તરે છે, કે વિશ્વના પદાર્થો એની વિચારણા માટે જ સર્જાયા હોય એમ લાગે. ખીજી રીતે કહીએ તો તે પદાર્થો અખાની વિચારણાથી ભારેલા થઈ જાય છે. એને જાણે એ પદાર્થોમાં રહેવાને ને નામ પામવાને ચિર સ્થાન મળી ગયું ! એ દ્વારા વિષયને અનુરૂપ સૂક્ષ્મતા ને વિશાળતાની પ્રતિપત્તિ તે કરાવે છે. પ્રતિરૂપ છુદ્દ હોય કે રમ્ય, અખાનો અર્થ સરે તો ઘસઃ અખેગીતામાં મૂપક પણ ખપમાં લીધે છે:

“ જેમ દિમના પર્વત વિં મૂપક ચાલે મધ્ય,
તેણે ખણ્યા વડોણી ખાણ યાય-એવી ઉખણનાની સિધ્ય.
અદિમાં આકાશ તેને મહાકળા મૂપક વિખે,
—તેમ ભૌતિક ભાવના નિહાં નહિ, જે અખેગીતા આનમ લખે ”

(અખેગીતા, કડવું ૧૪).

તો પ્રકાશથી સમરસ કરતી અંદ્રિકાનું દર્શન પણ કવિ કરાવતો જાય છે :

“ જેમ જાય ઝડુ જલદ, સારૂ ઝડુ રૂડી દીસે;
દામિની દમક પડાય, વાય દલવં મન હીમે.
ચંદ્રદિશ ચમકે ચંદ્ર; ધંદ સદુ મનનું ભાગે;
તેમ ભાગે ભવઆન્નિ, કાંતે દિનીયાની આગે.

વિમલ વધુ હોયે વળી; ચતુર ત્રિંગ દેખે, લહે,
ચિદાકાર ચિન્મય અખા ! ખ્યાતા ખ્યેય સમરસ રહે ”

(અનુમત્તજિનું, ૧૫)

ચાર સંકીર્ણ

‘જેવું લેખનું જીવનદર્શન તેની તેની શૈલી જે તેની દિગ્દશી અનોખી અમૂર્ત ભાવનાઓને મેંડનારી રીતે તો સંકીર્ણ તે જીવી પણ નિગમીત અને જે એ દિગ્દશી એકત્રવાચી પદિત્ય જે જમવામા મોજ માણનારી હોય તો શૈલીમાં અમોઘ યોગ્યતાઈની શુદ્ધ સાથે આમ દીનતા અને નુકસાન અને પ્રાપ્ત જે દિગ્દશી નયાં એકદિગ્દશી જીવનમ મોડનારી હોય તો જીવનેજ વિવિધતા અને અમલ આગળ શૈલીમાં આવે અને જે એ ભાવના નયાં વસ્તુવિધનાનો દુર્ધટ સમન્વય ફેનેક મદીથી માધની હોય તો શૈલી પણ તેજસ્વી ને ગ્લાન હોય, ચિન્તાત્મક હોય—આડ મરી નન્યા વિના ઉચત સજાગ ને સદગત સૌંદર્યથી દીપતી ઠાઈ અમ મરી દેવમૂર્તિ મમી હોય ’

—વિ.ક.વૈવ. ‘શૂદ્ધ અને શક્તિ’, ૫, ૭૫

કવિનો ઐતિહાસિક સદર્શ

નાસ્રમાળા નોંધે છે ‘ઈ.સ. ૧૫૭૨ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૮મી નાગીજો મહાન અમર પોતાનો વારસો અમદાવાદના નગની પડોશમાં ફરમાવવા માડ્યો’ ને અગામી નવેમ્બરનો દિવસ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ પાદગાજ જેવા નિમણિયા હોયે શાનિનું જે મીઠાસાગર તે દિવસે થયું તેમાંથી પાંચરેની વૃક્ષરજિની જીવજાયામાં અખા, પ્રેમાનંદને શામળ જેવા સમર્થ કવિઓની પ્રતિભા પોષ સની હતી મધ્યમલીન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આ (ઈ.સ. ૧૫૩-૧૬૬૩) સૌથી વધારે આપાદીનો પ્રમય છે અમરની સમુજ્જ્વલ કાગિદિર્શનાં છેલ્લા બાર વર્ષ આ જમાનામાં જ સમાય છે અને તેની કલાપણબરી, કામેન ને દયાળુ શાંત્યનીતિનો પ્રતિશબ્દ મીઠા અજીજ કોશ, શાદજ્જ્વાન તથા દારા ઇમિદની સુખસચારક સૂનાગીરીમાં પડેલો આપણે જેઈએ છીએ ‘લામની અને સ્વચ્ચનાના આ સનાવરણમાં જીવી શરીગીરીના જે ઇતનક સુર જાહેર બાધિમમો થઈ સમ્યા, તેમાંનાં ત્રણ મુખ્ય હન.

શાહીમાગ (ઈ સ ૧૬૩૨), અજમનખાનનો મહેલ (ઈ સ ૧૬૩૭)
અને ગણપુરનો પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક કિલ્લો તથા મહેલ (ઈ સ ૧૬૪૦)

આ ઊજાગા ને આકર્ષક ચિત્રના પેરા રંગો પણ છે. મલીક અબરની
સૂનની વૂડ (ઈ સ ૧૬૦૬) તથા ઓરગઝેમની મે વર્ષની સૂમાગીરી
દગમિયાન થયેના ઝગડા ને અગમપુર જોઈ દેનાયપનું બ્રહ્મીકરણ (ઈ સ.
૧૬૪૪) સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ ને અઢાગમીના પૂર્વાર્ધમા જે કાળો
કે મરે। દમતાખોરોએ વર્તાવ્યો તેને મુકાબલે તો આ યુગ અદ્વિતીય
શાંતિ સામ્રાજ્યનો હતો મુખસપત્તિને લીધે એશઆરામ, નિનાસ ને
અન્યુદ આ યુગના પૂર્વાર્ધમા સારી ગીતે વધ્યા હોવા જોઈએ... પ્રજા
ગીની ને મધા ઈશ્વરિમુખ ન થઈ હોત તો અખાલમ્ત ('હાયા'મા)
તેની ૫૦ વર્ષાવી છે તેની અખખનિ, ઉન્મૂલક કટાક્ષધારાની જરૂર પડત
નહિ કે ન જરૂર પડત પતિન પ્રજના ઉદ્ધાર માટે જન્મનાર પ્રેરિતજન
જેવા જ તેના મીધા ચોટમધ ને અચૂક ઉપેશોની તેની પોતાની
પેતાનક્ષી મેધા તો 'અખેગીના' ને 'અનુભવમિદુ' જેવા દુર્મેધિ
અધમણિઓમાં જ ખગે આનિલાન પામી શકી

—નિ ક વૈર, 'સાહિત્યદર્શન' ૫ ૬૧-૬૬

*

*

*

'અકનેશ્વર તાનુકાના વખોન ગામમા યઈ ગયેલ અરજુન ભગત
...આપણા જમાનાના (ઈ સ ૧૪૮૨) છે. પણ આપણા જમાનાના
હોવા છતાં તેઓ પોને અગ્રેષ્ઠ અસરથી મુખ્ત રહે છે ..નામઅરણમાં
પોતાના ગુરુ નિનત ઉપતાન કમીઝ મીઝમાઈ, નરસિંહ મહેતા, ધીરા,
અખો, સુરદાસ વગેરેને મલાર્યા છે, અને એ મધા કવિઓની છાપ તેના
મધ્યમાં આપણને જણાય છે કવિના દષ્ટાન્તો અખા જેવા સચોટ છે'

—સ વિ પાઠક, 'કાવ્યની શાંતિ, ૫ ૨૩૬, ૨૪૦, ૨૪૫

કવિ અને તેની કૃતિઓ

(દુરાસપ્થ) સુરોધનશક્તિને તો અખાના જનનમા તણુ-ચાગ જ

જિના સંશયાતીત લાગે છે તેમાંની પૃથ્વી તો આને ગળારી રામય
કે અખો નામે સાહિત્યકાર ગુજરાતમાં થયો છે ખરો, નથી થયો એમ
નહિ, ખીજી, તે ગોત્રી હતો, ત્રીજી વાત એ સાચી છે કે તેણે ગે-ગ
ને શ્રીનાથજીની યાત્રાએ કવી, ગોદુગના ગોદુગનાથ મહામંત્રી
(ઈ સ ૧૫૫૨-૧૬૪૧) તેમ જ શુદ્ધાંતસપ્તદાયધ્યાપક વદનભા-
આર્યજી તથા તેમના પુત્ર-પાંતનો પત્રિય લેને હતો અને ગોથી નિશક
વાત એટલી જ કે ઉપ-શ્ચુ તેવા અખાએ તેની એ મૌજા દૃષ્ટિ 'ગુરુ
શિષ્યસંવાદ' ઈ સ ૧૬૪૫માં તથા મુખ્યતમ યાને ઉત્તમ કૃતિ 'અખે
ગીતા' ઈ સ ૧૬૪૬માં રચી હતી

—વિ. ૩ વૈવ 'ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા', પૃ. ૧૩

અખાની કૃતિઓ અખાની વણી સમુદ્ધાસિ વર્ધક દાર્શનિક,
અખાના છપા સંપાદક ઉમાશંકર જોશી અખાકૃત કા થો અખા
નર્મદાશંકર દે મહેતા ઈ સ ૧૯૪૧થી ૧૯૫૬ દરમિયાન લખેના
એના દરેક ગુજરાતી કાવ્યો પછી મહત્વના છ નવનાદમાનુસાર 'પચ્વી
કરણ', 'ગુરુશિષ્યસંવાદ', 'ચિત્તાવિચારસંવાદ', 'અનુભવમિન્દુ',
'અખેગીતા' છે તે ઉપરાંત તેના સમગ્ર કવનકાગમા આશરે ૭૫૦
(કે ૬૨૫) છપા તથા ૧૪૨ પદો (દિદી પદ સદિન) પ્રસિદ્ધ છે
અખાકૃત 'પચ્ચદશીતાત્પર્ય' અને 'પ-મપદપ્રાપ્તિ'ની હસ્તપ્રત પ્રાપ્ત થઈ
નથી જશુસર તાનુકામાં કદાનવા ગામે કલ્યાણજીદાસજી મહાનગ્નની
"બગના"માં અખાની કૃતિઓની ધણી પ્રતો છે ગદીપત્રિની રમથી
મેળવેને કવિ 'સાગરે' "અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવણી" પ્રગટ કર્યું છે અખાએ
પાયસાત દિદી ને પળખી કાવ્યો રચ્યા છે જુઓ પ્રો ડોમરીનો લેખ
'વેદાન્તી કવિ અખો'

કવિ વિશેષીજીવિવેચકો

'સામાન્ય રીતે પ્રેમાનન્દ સુગાર કે કરુણાસ માટે વખણાય છે,
પણ તેનો હાસ્યરસ પણ કાંઈ ન્યૂન નથી. સામાન્ય માટે કાંઈ રસ છે

તે કથારસ છે—કથાયમતકાર છે. અખો જ આ રસમાં આગળ મૂકી શકાય તેવો છે. પણ...પ્રેમાનન્દ અને અખાના માર્ગો જ ભિન્ન છે... અખા આગળ વાંચનારે હસવું એ પણ જાણે છૂટ લેવા જેવું લાગે છે, માત્ર અખો એકલો (કટાક્ષખાણ) મારતો જાય છે, હસતો જાય છે અને મારીને કોઈની મામું પણ જોતો ન હોય એમ લાગે છે. પ્રેમાનંદ... પોતે હસે છે, વાંચનારને સાથે હસાવે છે, અને જે સમાજ ઉપર તે ટીકા કરે છે તેને પણ સાથે સાથે હસાવે છે તેના હાસ્યમાં...માનવ-માત્ર તરફ—જેની ટીકા કરે છે તેના તરફ પણ—પ્રેમ દેખાય છે.

—શ. વિ પાઠક, 'કાવ્યની રાક્ષિ', પૃ. ૮૧

‘નળાખ્યાન મુખ્યત્વે હાસ્યરસનું’ કાવ્ય નથી. તે મુખ્યત્વે કરુણ-રસનું કાવ્ય છે. નળાખ્યાન હુન્મની જ કહાણી છે, પણ કરુણ અને હાસ્ય ધણી વાર ભેગા જ વહે છે.’

—એનન પૃ. ૧૧૦

‘એનાં વેદાન્તનાં પુસ્તકો જ્ઞાન ધણુ આપે છે પણ તેથી વાંચનારનું દામણપણું વધતુ નથી—સચ્ચિદ્ર યત્રાય છે, પણ સચ્ચિદાનંદ યત્રાતું નથી...અખાએ જે વેદાન્ત લખ્યો છે તે કવિને લખવાના વિષયને યોગ્ય નથી. તેમાં શુદ્ધ કવિતા થોડીક છે.’

—નર્મદારાકર, ‘નર્મગદ્ય

“નરસિંહ મહેતા અને મીરાંનાં કોઈ કોઈ ભર્મિકાવ્યો વિશે આપણે ગુજરાતીઓ એક અવાળે સ્વીકારીશું કે એ ‘ઈન્સ્પાયર્ડ’ ‘ત્રીન્ન નેત્રની પ્રસાદી’ છે. અખાની ટીકાની ધગધગતી શિખાઓ વિશે પણ આપણે કેટલેક ઠેકાણે સંમત થઈ શકીશું કે એ અગ્નિ અસૌકિક (આવો ‘પ્રોફેટિક’ સેટાયર બાઈબલમાં છે, કુરાનમાં છે, ભાગવતમાં પણ આરબે કલિયુગનાં લક્ષણોનાં વર્ણનમાં છે)”

—બ. ક. ઠાકોર, ‘લિટિક,’ પૃ. ૧૨૪

‘અખો મધ્યકાલના કવિમાત્રમાં સૌથી અધિક બુદ્ધિવૈભવી છે. નરસિંહ કે દયારામની જેમ... પ્રભુસાક્ષકદાર... પ્રસંગે જાંડી જીર્મિમયતાયી ગાય છે; પણ સદ્ગતિથી જીર્મિવશ એવા એ બંને દરતા, જેમ કસાવદી પ્રેમાનંદ ને રંગનવિચારદ સામગ્ર કરતાં પણ, તેની બુદ્ધિમતા વધારે તીવ્ર ને પ્રતાપી છે. તેમાંથી જ એનું વારંવારનું આશ્ચર્યજનક પ્રાગદ્ભ્ય જન્મે છે. વધુમાં, એ બુદ્ધિ શુદ્ધ નથી. એ અદૈતના અનુભવરસિકની છે. એ ‘આતમની મુઝે’ આપવ-તી છે. તેથી જ અખામાં સ્થિતપ્રજ્ઞની સમતા છે, તેથી જ અખાની અક્ષર સિદ્ધિઓમાં અમોઘ પ્રાણવતા છે.’

—વિ ક. વૈદ્ય, ‘ગુજરાતી સાહિત્યની ઉપરેખા’, ૫ ૭૨

Whatever of philosophy has been made,
poetry is alone permanent — W. B. Yeats .

x

x

x

Have not the greatest philosophers been
more than half poets? — Dean Inge

અખે-ગીતા

કડવું ૧ : હરિ-ગુરુ-સંતની સ્તુતિ

ૐ નમો ત્રિગુણપતિરાય ॥
 સર્વે પહેલો જે પૂજય ॥
 અગમ અગોચર જેને શ્રુતિ ગાય ॥
 ચરણ ચિંતવી હું લાગું પાય ॥

ચરણ ચિંતવી સ્તુતિ કરું ચિદ્રશક્તિ પ્રદાનદંત્રી;
 અણુછતો અણો અધ્યારોપ કરે : તે કયા નિજ આનંદની.
 ગુરુ ગોવિંદ : ગોવિંદ ગુરુ; નામ યુગલ, રૂપ એક;
 તેને સ્તવું નીચો નમીને. કરું બુદ્ધિમાને વિવેક.
 પરાત્પર પરબ્રહ્મ જે, તે મન વાણીને અગમ;
 તેનો લક્ષ આપી શકે તે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ.
 શ્વાન શૂંકર બિડાલ ખર—તેના ટોળાનો જે જંત;
 તેને મૂકે હરિ કરી. જદિ મળે સદ્ગુરુ સંત.
 ગુરુમહિમા છે અતિ ઘણો : કેા સમજે સંત સુખણ,
 તે ગુરુ-ગોવિંદ એકતા ભળે, જેને લાગ્યાં સદ્ગુરુબાણ.
 જેમ રવિ દેખાડે રવિધામને તેમ ગુરુ દેખાડે રામ;
 તે માટે હરિ તે ગુરુ : ગુરુ-ગોવિંદ એવું નામ.

એન શ્રમ્યાં જે સંતનાં તે ગુરુ-ગોવિંદ એકતા ભજે;
 ખીબા માંહે રસ ભર્યો ને વણુધડ્યું રૂપ નીપજે—
 જેમ સુવર્ણ કેરી મહોર માંહી અન્ય મુદ્રા છે અતિ ઘણી;
 તેમ ગુરુભજન માંહી સર્વ આબ્યું, જેમન વળે ગુરુચરણ ભણી.
 જેમ બધિરન જાણે નાદમુખને: સ્વાદનહોય રસના વિના;
 તેમ ગુરુ વિના હરિનવ મળે: જેમ ભોગ ન પામે નિર્ધના
 કહે અખે: સહુકો સુણો જે ટાળવા હીડો જતને
 એ આરત શું ઉરમાં ધરો? તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.

કડવું ૨ : વેદાન્તી કવિઓની સ્તુતિ

કવિજને આગે અંધ બહુ કયાં છ
 વિધવિધ કેરા જુગતે વિસ્તર્યા છ.

ખટ દર્શનના મત બહુ ઓચર્યા છ.

પૂર્વના કવયિતા એ ઓધર્યા છ.

ઓધર્યા બહુ સ્તુતિ કરીને. એવી અંધકારની રીતિ છે.

“સૂર્ય આગળ ખઘોત કયો?” એવી બોલવાની નીતિ છે:

‘જાક્ષની આગળ જેમ વોકળો; સુરતરુ આગળ બહરી જથા;

પારિજાતક પાસે અરણી; મહાકવિ આગળ હું તથા:

ગરુડ આગળ જથા કુરરી; સાગર આગળ કૂપ;

મેઘ આગળ જથા આકળ. કયાં તેલ ને કયાં તૂપ?

બાવનાચંદનની બહેક આગળ કયો શોભે કરીર?

કશું નીર નવાણનું, કશું રસદૂધીનું નીર?

કડવું ૩ :

પારસનાં પ્રતાપ આગળ અન્ય વિદ્યા કોણુમાત્ર ?
 કિહાં દુદ્ધ દેવઉપાસના, જિહાં કરે અક્ષય પાત્ર ?
 —એવાં કવિજન અંધઆદે ગલિત વચન જોલતા હવા.
 કહું : કોપ ક્રોધ કરો રખે. હીંડું બાળકબુદ્ધિ જોલવા.
 તેણે અંધ પહેલું એમ જણાવ્યું, 'અમો મગણુ જગણુ નથી જાણતા.
 તુક ચોઅચાતુરી ઝડઝમકો અમો લહ્યા વિના નથી આણતા.'
 એમ ગલિતપણે ગરુઆ થયા : કરુણા ઉપજવી કવિજને.
 હું તો એટલું કહીને સ્તવું : રખે કવિ જાણે મુજને.
 હું તો જેમ દારુ કેરી પૂતળી આજા કરે અપાર.
 પણ કાષ્ઠ માંહે કાંઈ નથી. એ તો કળ ચાંપે સૂત્રધાર.
 કહે અખો : સહુકો સુણો : એમ સમજે નિજ જાંતને.
 ઇચ્છો પરમ પદને પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સતને.

કડવું ૩ : વેદાન્તના પ્રાચીન શ્રોતા-વક્તા

અણુછતો આત્મા તે શું ઓચરે છ ?

આપતું વર્ણન તે આપે કરે છ ?

છવ તણું પદ જાતાં જે નીસરે છ,

સાંખ્ય-યોગ જ્ઞેનાં જે હરિ ઊગરે છ—

ઊગરે જે વિચાર કરતાં, બ્રહ્માદિક જે અહી રહ્યા,
 તે હરિને તમો ઓળખો, જે આદિપુરુષે અજને કહ્યા.
 જે પદ શિવના તન પ્રત્યે દત્તે કહ્યું વિશદ કરી,
 આકાશવત્ *કરી કથ્યા પડાનને ઉરમાં ધરી.

* કેરી કથા

વિધિ વસિષ્ઠે કહી કયા રઘુનંદન આગળ 'જે હ;
 અર્ણવ પ્રહ્લવિધા તણો, ભાઈ ! દેખાડ્યો છે તે હ.
 અનંત પ્રકારે અચ્યુતે કહ્યું ભારતને જ્ઞાન :
 ગીતા ગાઈ ગોવિંદે : કર્મયોગ નિદાન.
 સમબળ્યા સાને કરી જનકે જે શુકદેવ;
 મહામુક્ત થઈને પરવર્યા જ્યારે બાણ્યો અતરભેવ.
 ભીષ્મે ભગવાન સાનિધ્યે પાડવ પ્રત્યે જે કહ્યું :
 શાંતિ પર્વે શાંત ક્રીધા—હત્યાનું હારદ ગયું.
 વેદબ્યામે વેદ વહેંચ્યા કર્મધર્મયોગ્યા જીવને;
 તેની ઢાઝે લાગ્યા દાઝવા જે 'ન બાણ્યા નિજ શિવને.'
 પછી નારદે નારાયણ દેરુ નિજ જ્ઞાન કહ્યું મહાદ્વિજને :
 ત્યારે દ્વૈપાયનની દાઝ ભાગી, જ્યારે કૃપા ક્રીધી મંત્રજને.
 શિવે કહ્યું શિવા પ્રત્યે નિરાલબ નિજ ધામ :
 અમર ક્રીધો આતમા (જેનાં) અધાપિ સહસ્ર નામ.
 કહે અખો : વસ્તુજ્ઞાન વિના કુશળ ન હોય જંતને.
 નિજ ધામ હીરો પામવા તો એવો હરિ-શુદુ-સંતને.

કડવું ૪ : અજ્ઞાની જીવની દુઃખદશા

જે જતે ન બાણ્યો નિજ આતમા જ
 તે ભટક્યો ભમ્યો માયાના સાથમાં જ,
 જેમ રથણીનો ભૂંડ્યો ઘર પામે પ્રાતમાં જ
 પણ દિવસે દિશ્યોડ્યો રડવડે રાતમાં જ.

રાત માંહે રડવડે ઘણું અજ્ઞાને આવર્યો હતો
 તે નિજ આત્માથી જોતણીને વિચરતો માયાવતો,

ક્રંડવું ૪ :

જેમ સૂતો નર નિદ્રા વિષે માયા બહુ બીજી રચે-
 કારગકારણુ પોતે થઈને નિદ્રાવશ માંહે પચે.
 આપથી ઓતજ્યે થકે અસંભાવના ઊપજે;
 પછી વિપરીત ભાવના મન આણે : હંખ પામે થોડે ગજે.
 પંચપર્વા માયા અવિદ્યા—હું મારું આદિ સહિ—
 ફેરે ફેરા બહુ ભવ વિષે, જેમ મણિનિર્ગમે અંધ અહિ.
 તે ભોગ દેખી બૂર ધાયે લડાવવા ઇન્દ્રિય-વિષે;
 સંસારનાં સુખ સત્ય જાણી કર્મમોદક નિત્ય લખે.
 કર્મજડને કર્મ વહાણાં : મર્મ ન સમજે પ્રક્ષ્ણને;
 ફરીફરી તે આચરે, પણ ટળે નહીં દેહ ચર્મનો.
 પરમાત્માને પૂંઠ દઈને આત્મા ઇન્દ્રિયને જુએ:
 ઇન્દ્રિયની દષ્ટિ વિષય સામી : એમ આપોપું નર ખુજે.
 વિષય વિરક્ત કરે હરિથી, નીચપણું દે જીવને;
 અજ્ઞાને અવળો ફેરે, તે સન્નુખ ના હોય શિવને.
 સંસારનાં સુખ અદકાં દેખી કિરપા માને ઇશ્વરી:
 અંતરમાંહેનું જ્યાંન (જ્ઞાન) ન જાણે, જે પ્રાણપતિ ગયો વીસરી.
 કહે અખો : સહુકો મુણો : જો આણો જીવના અંતને,
 (જો) હીંટા પરમ પદને પામવા, તો સેવો હરિ-શુદ્ધ-સતને.

પદ ૧ : અજ્ઞાનથી જીવજ્ઞાની પ્રાપ્તિ

જીવની આદિ વિચારો, રે પંડિતો !

આદિ જોતાં તે અનાદિ હીસે.

દેહ તણી છાયા સમાયે દેહ વિષે,

—...રે મધ્ય આવે સૂર્ય શીશે.—જીવ૦

તનમનને ઓળખ્યા વિણ આદ્યો :

જેમ કર્ણધારક નિજ નાવ નિર્મે
તે જ કર્ણધારક તેણે નાવ બેઠો થકો.

પછે પરવશ પડ્યો પથ કર્મે.—છવઠ

તનમન-નાવડું છવ ગણે માહડું :

ભવસાગરમધ્ય કાળ ખેડે.

કર્મના વાયુને વશ લાગ્યો ડોલવા,

ત્યારે હાથથી વાટ વટછી જ નેડે—છવઠ

જ્રમે જ્રમે ભટકે ઘણા ભવ વિષે

ગુરુ-ગોવિંદના શરણ પાખે.

માયારૂપિણી મા જ વહાલી, અખા !

જાણીને જનની, ભેદ રાખે—છવઠ

કડવું ૫ : છવ ઉપર માયાનો દગો

મર્મ ન સમજે જે માયાતણો છ.

તે નર જાણે ‘હું ઘણું જોતણો’ છ.

તેને જાણે જનની આપણો છ,

જે ભવ ભટકે સૌથી અતિ ઘણો છ.

ભવ માહે ભટકે ઘણું અને પોતાનો કરીને કંગે,
જેમ વિશ્વાસીને વીધે વેરીઃ દીન થઈ મારે દગે.
જેમ પાળે ખેરીને ખાટછી : તેને લક્ષ્ય લોભ્ય આપે ઘણું.
પછી વધ ઠરે વારુ કરીને—એ લક્ષણ અજા તણું.

કહ્યું ૬ :

મેંઢા જાણે : માહરે પાલક પોષક છે ધણી.
 તેને આપ જાય અર્પવા. મોટમ મનમાં છે ધણી.
 વાતસલ્ય જાણી વામદક્ષિણ વણુદોર્યો કેડે ફરે.
 તેને મહાજન મુકાવવા કરે, તો ય તે સાથ જવનને સંચરે.
 હાથ ફેરવે ઉપર ચક્રો. મનમાં હેતુ જાણે તેહને,
 પણ સૂનીને મન વાત અજગી : તે જાણે ભારે દેહને.
 અજગા આશય જોઉં તણા : લોભે લાગ્યો અજ હજે.
 ને જવન જાણે લક્ષ કરું, જો ધણેડું વપુએ વળે.
 ચરણ જોયે અધો મુખે નેટ તે રાખે સરે.
 —માયા ફેરી રીત એવી, અન્તે જતને એમ કરે.
 વિષય દેખાડે વિશ્વ ચિત્રવિચિત્ર, ચિત્તે ધરે.
 પછી પંડિતને પૂછે, ‘પ્રભુ! મહાભોગ કેમ પામીશ સરે?’
 ત્યારે પંડિતરૂપે જોલે માયા કર્મની કીર્તિ ધણી;
 વિત્ત હરીને વાટ દેખાડે; નાના વિધિ કહે લણી લણી.
 કહે અખો : રુચિ જીપજે, જો એવું પોષે જતને.
 કર્મધેન હીડો વામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.

કહ્યું ૬ : માયાથી જીવને સંસારબંધન

એમ એ માયા વેષ નાના ધરે જ,
 કર્મધર્મના શબ્દ નાના આચરે જ,
 જીવ કેરા મનને અતિ ઘણું આવરે જ;
 તે ન લવરે ફરે જ.

ફેરે ફેરા બહુ ભવ વિષે, અને વિષયનો તાણ્યો વહે:
 મત્યક્ષ લોગ દેખે ભલા. વળી પંડિતને પોષતો રહે.
 કર્મનાં ફળ લખે માયા. વળી માયા બેઠી તે કથે:
 શબ્દ કેરે બાંધણે, ભાઈ! બાંધી હવ રાખે જાયે.
 અંતરમાંથી મનરૂપે સંકલ્પવિકલ્પ મુત જણે
 નિમેષ માંહે નવનવા, જેમ ઇંદ્રજલિક શુટિકા ગણે
 કર્મફળ ને હવ કેરો ભોગ માયા ' મેળવે;
 (ન) વિષયતૃષ્ણા માંહે મૂઢી એમ જતને ભેડવે:
 સ્વર્ગ ફેરા ભોગ વખાણે; વળી ધીક દેખાડે નર્કની;
 તે કામનાએ લાગ્યો ફેરે, ભાઈ! ગતિ જેવી કૂપચકની.
 કામ ધામ ને ધન દારા માત પિતા મુત બંધવા
 વર્ણ વેષ ને રૂપ મુદ્રા નમણ ઠમણ દેવ વંદવા
 શાસ્ત્ર ચાતુરી ચોદ વિદ્યા અવિદ્યા સર્વ સાધના
 પંડિત કવિ ને શુણી દાતા—સર્વ માયા કેરી આરાધના.
 રમે રમાડે આપ માયા: નીચો જાંચો લઈ ચડે
 જેમ મર્કટ હીડે માગતો (ન) ભિલુક કેડે રડવડે.
 —એમ ભમે બહુ ભવ વિષે, પણ ભેદ કોઈ લહે નહિ:
 દોરીસંચારો માંહી માયાનો. ભૂલામણ મોટી એ અહીં.
 કહે અખો : સહુકે સુણો : તમે જુઓ અંતર તંતને.
 એ જાળ માંહેથી તો જ નીસરો, એ સેવો હરિ-શુરુ-સંતને.

કડવું ૭ : માયાધી જ્ઞાંત્રાંત્રની ઉત્પત્તિ

માયા મોટી જગ માંહે નટી છ.

તે આગળ કોઈ ન ચકે ખટી છ.

‘હરિ હર અજથી આગળ વટી જી:
સમજી ન જાય એવી માયા અટપટી જી.

સમજી ન જાય એવી માયા : દીસે નહીં, ને બલવતી,
ચોદ લોકની આદિ માતા હંકાર પહેલી એ હતી:
ત્રિગુણ પહેલી; શૂન્યસ્વામિની; જેણે ગુણ જનમી બિભા કર્યા.
પછી જનની થઈ ભેષિતા - બલ ચોપી ચોતે વર્યા.
ચિદ્રશ્મિ ચતુરા ચરાચર ગુણ સાથે ભજે વળી:
દેવ દાનવ નાગ માનવ રમે રમાડે એકલી.
બિહૂનાલ જેમ બિહૂં મૂકીને તે પાછી ભજે,
તેમ માયા ચિદ્રશ્મિ; માટે માહુ સામર્થ્ય એ વિજે.
ત્રિગુણ થઈ તે ચોવીસ રૂપે—તેના ભેદ કહું કથી :
જેમ જળ જમાયે શીતયોગે તેને જડતા પ્રગટે માંદીથી.
સત્ત્વ રજ તમ રૂપે થઈ માયા. પછી એક એકના બહુ થયા :
પંચ ભૂત ને પંચ માત્રા તામસનાં નીપજી રહ્યાં.
રાજમનાં ઇન્દ્રિય દશે (અને) દશે તેના દેવતા
ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિય તે વસ્યા આપાપણું સ્થળ સેવતા.
મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકાર જે તે મત્ત્વ ગુણથી બિપના,
—એ મુદ્ધિનાં ચોવીસ કારણુ માયાશબલિત રૂપનાં.
પ્રકૃતિ તે પંચવીશમી—પરિવાર સર્વ તેના કદ્યો.
પણ છવીસમો પરગાતમા જથાર્ય જેમ તેમ રહ્યો.
કહે અખો મહુકો મુણો : એ કહ્યું છે ધીમંતને;
એમ સમજે તો કામચરે નરનું, જો સેવો હરિ-ગુરુ-સતને.

કડતુ ૮ . માયાધી ઉત્પત્તિ ને નાગ
એણે અનુક્રમે જગતને બાણીએ છ
ત્રણે ભુવન માંડે માયા પ્રમાણીએ છ
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જે કહ્યું જાય વાણીએ છ,
તેટલુ સર્વે માયા વખાણીએ છ

માયા વખાણીએ માટે એણે દષ્ટ પદારથ જેટલો,
શ્રુત પદારથ જે જે કહાવે—પાછો વણુસે તેટલો.
જિપ-યુ તે અગપાય નિશ્ચે પ્રજ્ઞા આદિ કીટ જે.
'જે જાયુ તે જાય' બાણી અમર સશય મેટજે
અમર દાનવ ધ્રુવ તારા ચંદ્ર સૂરજ જાયે વિલે -
જાય જોગી અધાગ સાધક, તો પ્રાકૃત છવ કેટલે ભલે ?
લીલાવયુ જો ધરે નિર્ગુણ તો ય નેટ પાછો વજે
કાળ માયાનું નાટક એવું, જે ઉપજાવી અહર્નિશ ગજે
જેમ કગસણી ઉછેરે કરમણુ તે કાચુ પાકુ સર્વે ભણે,
તેમ જગત કરમણુ કાળ માયાનું તે ન મૂકે ખાધા પજે
જેમ મેઘના બિહુ નાના મોટા રેલાઈ પૃથ્વીએ પડયા,
તેમ માયાને મન સહુ જ મરખા પ્રાય પોતાના ઘડયા
જેમ અર્ણવ ન જાયે જીછગી જો નવસે નવાણુ નદી ભણે -
સિધુ થયો સરિતા સ્વરૂપે તે માટે બાધી ગજે,
તેમ માયાનું આ જગત નિર્મ્યુ કાળયોગે, સર્વ વૃથા
પરમાત્મા વ્યતિરેક કારણુ—તેની કહ્યામા આવે કથા
મહાલે માયા અનત રૂપે, પણ અપત્યને ભામે ભલી
જેમ બાળકીના દીગોલિયા રમે રમાડે એકલી.

કડવું ૯ :

કહે અખો : સહુકો સુણો : જે આણો માયાના અંતને-
તો આપોપું ઓળખો, જે સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને-

પદ ૨ : બંધનથી છૂટવા સારુ સદ્ગુરુનું ઉપાસન

માયા પીડતી જાણીએ : પરબ્રહ્મને આરાધીએ :

સાધીએ સ્વામીને ચિત્ત પૂરે.

સદ્ગુરુ કેરા ચરણે આદર કરી

માર્ગને જાલીએ મન શૂરે.

મન-કર્મ-વચ્ચને ગુરુ તે ગોવિંદ ખરા

—તેમાં ભિન્ન ન જાણીએ ભાવ ખીજે.

જાત ને વર્ણ અધ્યયન આશ્રમનું

માન મૂઢી બ્રહ્મદ્રવ્ય ખીજે.

જેમ અગ્નિસંગે શીત બ્યાપે નહિ :

(જેમ) જ્યોતિ દેખાડે ને તિમિર ત્રાસે,

તેમ ગુરુપ્રતાપે પરબ્રહ્મ ભેટીએ

, માયારૂપીઆ ઘેનનાશે.

જેમ કાષ્ટ આવી પડે વહ્નિજ્વાળા વિષે

તે દારુ શીટીને અનલ થાયે,

તેમ અનન્ય આરાધના જે કો કરશે, અખા !

તેના માયા ફરીને (ન) ચરણ સાહે-

કડવું ૯ : વૈરાગ્યાર્તિ તીવ્રતાનું રૂપ

નરને જીયજે દૃઢ વૈરાગ્ય છ :

આરત કેરી મન વિષે આગ છ.

જેના ટળે ન દેખ ને રાગ છ

નહીં આતુરતા કહેવા લાગ છ.

આતુરતા મન અતિ ઘણી : જેમ મીન વિછડ્યું નીરથી
અસાનસિંચાણો લઈ બિડયો; તેણે ફર નાખ્યું તીરથી.
તે તડકડે તલપે ઘણું અને વિરહસૂર્ય ઉપર તંપે.
સંસારરૂપી ભૂમિ તાતી. 'નીર નીર' અહુર્નિશ જપે.
તેને કાળ-સિંચાણો શિર ભમે. તે તેની દષ્ટે પડે.
નીરવહાણું વપુ દાઝે : કાળ જારે ને ફડકડે,
નયણે તે નીર દેખે નહિ, કળકળે, કાળજ બળે;
પેટે પૂઠે કે પાસે આડે—જેમ પડે તેમ દાઝે-જળે.
કામધેનુના પય વિષે ભે કોઈ મૂકે તેહને;
તો યે આપદા ન ટળે મકરને, વારિ વહાણું જેહને.
વૈરાગ ઘણુ બિપનો શરીરે—તેણે કાળજ કોયું માંહેથી;
વિરહ તણો તાપ તપે તન વિષે. તે નર હવે ક્યાંહેથી ?
નાના વિધિનાં બદ્ય ભોજન તેને દીઠાં નવ ગમે :
સંસારરૂપી ભૂખ ભાગી. બિભા યાતાં તન ભમે.
નિર્વેદ બિપનો તન વિષે : તે હવપણે હવે નહીં;
તે મરી હવે મન વડે, જેમ ફીટ ભમરી હોયે સહી.
જેમ બિધઈ ખાયે કાષ્ટને તેનું કૃષ્ણાગરુ યઈ પરવરે,
તેમ વિરહવૈરાગ જેને ભખે તે નર હરિ ધાયે સરે.
કહે અખો : સહુકો કુણો : નિર્વેદ ટાળે જંતને.
જે નરને બિપજે ચેતના, તે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને.

કડવું ૧૦ : ભક્તિ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય

વિરહ વૈરાગ્યે જેનું મન તપે છ
તે રૂં રૂં માંહે 'હરિ હરિ' જપે છ;
સદ્ગુરુ ચરણે આપોયું અર્પે છ;
પરબ્રહ્મ રહે ને પોતે ખપે છ.

પરબ્રહ્મ રહે ને પોતે ખપે—તેના લેહ કહું તે મુણે;
તે વચન માને ગુરુ તણું; ભાવ ભરોસો અતિ ઘણો.
ગુરુ કહે, 'રામ રમે સકળમાં. સર્વાવાસ સ્વામી ભર્યો.'
જેવું સાંભળતાં મહાવચન માન્યું; અને ભક્તિ ઉપર આદર્યો.
તે હરિહરિ દેખે સકળમાં, જેને જીવજીવ કરી દેખતો.
હરિ જાણી હેતુ કરે સઘળે પહેલાં જે ઉવેખતો.
હરિ જાણ્યે થકે ભક્તિ થાયે. તે જ ભક્તિ જાણે ખરી.
અજાણ્યે જે આદરે, તેણે દ્રોહ થાય પાછો ફરી.
સદ્ગુરુનાં વચન મુણીને ભક્તિ જેને જીપજે;
અચિર કાળે તે પામે આત્મા સદ્ગુરુવચને જો ભજે.
ભાઈ! ભક્તિ, જેવી પંખિણી—જેને જ્ઞાન વૈરાગ્ય જો પાંખ છે;
ચિદાકાશ માંહે તે જ જીડે, જેને સદ્ગુરુરૂપી આંખ છે.
દેખે : નેત્ર પરબ્રહ્મનાં. પરબ્રહ્મના કણું માત્ર.
પાદ-પાણિ પરબ્રહ્મના. પરબ્રહ્મ દાતા ને પાત્ર.
જળે પરબ્રહ્મ. સ્થળે પરબ્રહ્મ. સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ
ગિરિ ગહર વન વાટિકા પરબ્રહ્મ જાળ ને માળ;
પરબ્રહ્મ વિના નહિ કામ કાલું, જ્યેષ્ઠ દેખે તે ભરપૂર.
નિહાંતિહાં દેખે હરિ, ભાઈ! જેનાં પડળ થયાં હોય ફર.

કહે અખો : સહુકો સુષો : ભક્તિ આવી તે જતને
એવા ગુદ્ધ ભજનને પામવા તમે સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.

કવ્યું ૧૧ : સર્વાભિમાય તે જ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ

વળી વંજી કરું છું ભક્તિવિશેષ છઃ
તે પેખે સુધજે હરિના વેપ છ.
જે નવ દેખે હરિ વિના રેખ છ,
તે ન કરે ઠેનો ઉવેખ છ.

ઉવેખ ન કરે ઠેઈનો : એ આત્મા વિલસી રહ્યો,
જેને શ્રીભાગવત ગાયે, ગીતા ઉપનિષદે જે કહ્યો.
ભાઈ ! ભક્ત તે, જે એમ જાણે; જાણીને હૃદયે ધરે;
‘સ્વામી મારો રહ્યો સુધજે’-અહર્નિશ ચિંતન એ કરે-
‘ભુવન ત્રણમાં રહ્યો પૂરી પૂરણ સ્વયં પરમાત્મા.’
પોતે તો પિયુ છ નિરતર; પણ ભેદ દેખે ભાતમાં.
‘મારો રામ રમે છે સર્વ વિષે’-એમ હોતે હીસે મનઃ
હરિ કહે, એ સાંભળે હરિ. હરિને સોંપે તન.
નિત્ય રાસ નારાયણ કેરો દેખે તે અનન્ત અપાર :
જિહ્વા જેવો તિહાં તેહવો : નારાયણ નર ને નાર.
ગદગદ કંઠે ગાતે ઘડે રોમાંચિત હોયે ગાત્ર;
હર્ષઆંસુ ગહુ હોત, હૃદય પ્રેમ ઠેરું પાત્ર.
નવનીત સરખું હૃદય કોમળ. કહીં ન માયે હેત.
આંખ માંહે અમૃત લયું. હરિભક્તિ ઠેરું ખેત.

ખાતો ખીતો જોલતો દેખતો સઘળો રામઃ
 વેધ્યું મન રહે તેહનું. શીતળ સંસારી કામ.
 જેમ જલવજ્રુધી જુવતી - તેનું મન રહે પ્રીતમ પાસઃ
 અહનિશ રહે આલોચતીઃ ભાઈ! એવું મન હરિદાસ.
 કહે અખોઃ સહુકો સુણોઃ હરિલક્ષ લાગ્યો ચંતને,
 મન ન તેને માંહે વસ્યું, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.

કડવું ૧૨ : સર્વાત્મભાવ આતુર્ષ ૫૬

હૃદયે ઉજળો દે જેમ ચદ્રમા છ
 ફિરજુ તેનાં પસરે વન વીધિ મંદરમાં છ;
 તેમ સરજો આત્મા ભાસ્યો કીટઈદ્રમાં છઃ ।
 એવું પ્રગટ્યું હૃદય-કંદરમાં છ.

હૃદય ગુહામાં રામ પ્રગટ્યો-તેણે પાલટો મનનો યયોઃ
 માયાને ઠામે બ્રહ્મ ભાસ્યોઃ સંસારનો સંભવ ગયો-
 જેમ રવિને તેજે ઓગળી પાલો તે પાણી ઘઈ વહે,
 તેમ જેને પ્રગટે પરમાત્મા તે માયાદોષ સહેજે દહે.
 માયાનું બળ તિહાં લગે જિહાં લગે જાણ્યો નહીંઃ
 જેમ યૌવનગત ઘઈ જુવતી-તે પ્રસવ લગી વાધી રહી.
 જેમ ગોરસમાંથી આન્ય કાઢ્યું ને જેમ તક થયું દહીં,
 આત્મ જાણ્યે એમ માયા વિચારી દીસે નહીં.
 ભાઈ! કર્મઘેન તે તિહાં લગે, જિહાં સદ્વિચાર નથી ઊપનોઃ
 નવનીત ત્યાં લગે વણસતું જિહાં ભેદ ન જાણ્યો તૂપનો.
 તાબ્યું માખણ, ઘૂત થયું, પછી વણસે નહિ કચમે;
 તેમ આત્મા જાણ્યે નહિ પ્રભાવ; અ-જાણ્યે માયા દમે.

અંધારું દુઃખ દે ધણું અર્કવહોણું જેમ ચક્ષુને
 તેમ આત્માઉદયે ઘેન પલાયે : માયા દમે નહિ પુરખને
 નિદ્રાવાનને સ્વપ્ન હોયે : ભોગ નાના ભોગવે;
 અણુછતા, આણી કરે ઊભા; ઘેને માયા ભોગવે.
 જાગ્યે ત્યાં થઈ ચેતના : નિદ્રા સાથે સર્વે પડ્યું,
 તેમ તુરીયા વડે તિમિર ત્રાસ્યું : ચિત્ત ચમક્યું ફૂટું ટૂંક્યું.
 કહે અખો : સહુકો' સુણો :—જેમ દારિદ્ર નથી શ્રીમંતને
 ને મહાધન હીટો પામવા, તે સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.

પદ ૩ : સદ્ગુરુ કૃપાધી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય

ગુરુલેહ પામ્યો : ગુરુલેહ પોમ્યો :
 તે નર માયાનુ જાળ વામ્યો. ક્રુવ૦
 જેમ પારસ પરસે જે ધાતુને
 તે આપ ટળીને થાય સોનું,
 તેમ ગુરુપારસ વડે જે નર નીપના :
 કારણ પ્રીછ્યું જેણે ગુરુનું.—ગુરુલેહ૦
 શબ્દરૂપીઆ વટોળ છે વાયુના,
 તેમાં પડ્યા થકા છવ ભરમે.
 રાજસ-તામસ તણી રજ પડી આંખમાં
 સદ્ગુરુબોલ તે દૂર વિરમે—ગુરુલેહ૦
 આપ વિના ઉપદેશ તે કે'નો કરે —
 ને ઈશ અજ તણો માંહે દીટો ?

કડવું ૧૩ :

સદ્ગુરુકળા તે ન આવે કહ્યા પળે.

મુખ વિના શબ્દ કહે ખાટોમીઠો ?—ગુરુલેહ૦
(સદ્ગુરુકળા) જાણે કો' જનને આપ ટાળી રમે,

પ્રેમશું પ્રીછે જે વાત ગુરુની.
જે જેમ ને તે તેમ લહે, અખા !

જે પ્રણાલિકા પ્રીછે જ ઘરની.—ગુરુલેહ૦

કડવું ૧૩ : જીવન્મુક્તની દશા

જે નર સમન્વ્યા તેણે એમ લહું છ.

આપ વિષેથી આપોપુ ગયું છ.

બ્રહ્મઅગ્નિમાં દ્વિત સર્વે હહું છ.

મમ સમન્વ્યાથી હંતુ તેમ થયું છ.

થયું તેમ, જેમ હંતું આગે. જાણીશો, જાણીઓ,

જે કંઠકારની આવે હતો : વળી વેદપુરાણે વખાણીઓ.

ક્યારેક દેખે ધ્યેયને ધ્યાતા; ક્યારે ધ્યેય રહે ને ધ્યાતા ટળે,

—તટસ્થપણું ઊપતું જેહને (તેને) એમ મુરત થજે—વજે.

ક્યારે ઇન્દ્રિય આરામ વર્તે, ક્યારે વૃત્તિવહોણી સૂત છે,

—તટસ્થ કેરુ એ જ લક્ષણુ : જ્ઞાન કેરી તે મૂર્તિ છે.

જીવન્મુક્ત તે જ કહાવે, જેને એ હ વૃત્તિ ઊપની.

આકાશવત્ તે રહે સદા : ક્યારેક—સ્થિતિ તે રૂપની.

જેમ મહાજળમાહેલો મકર ઓટો અણુમધ્ય આવો રહે;

ઊંચો આવી અદ્ય વર્તે; વળી મહાજળ ભતો રહે—

જીવન્મુક્ત તે જોગીશ્વર એમ વર્તે દેહ વિજે.

જેમ નાગને અંગ જરાયુ પાછી તે અળગી થઈ રહી નખશિજે.

તે ચલણ-વલણ કરે ખરી, પણ અંગથી એકતા ટળી—
 તેમ જીવન્મુક્તને દેહ જાણે, જેમ ભુજંગને કાંચળી.
 જીવની તે સહજ માંહે અનાયાસે અંગથી :
 જ્યારે વિરમીને ધયો વેગજો ત્યારે લિન્ન હીઠી ભુજંગથી.
 એમ જીવન્મુક્તને જાણજે, બાઈ! દેહનો છે સંગ :
 ‘છે ને છે’ ને ‘નથી સરખી,’ જેમ દષ્ટાન્ત દ્રણંગ.
 કહે અખો : સહુકો સુણો : એમ જાણો જીવન્મુક્તને.
 એ દશાને હીઠો પામવા, તો સેવો હરિચરણંતને.

કાવ્ય ૧૮ : જીવન્મુક્તની દશા (૨)

વળી કહું સાચા સંત સુખણુ જ,
 જેને ઉદય ધયો અતર જાણુ જ.
 હરિને જોલે જેની વાણુ જ,
 જે ધટ જીવડી વસ્તુની ખાણુ જ.

ખાણુ જીવડી વસ્તુ ફેરી, તેણે ન્યૂનતા સઘળી ટળી.
 અતર માંહેલો આશય મોટો, તેણે વસ્તુ માંહે રહે મળી—
 જેમ અગ્નિ માંહે લોહ પેહું તે લોહમાં અગ્નિ આવીએ.
 ત્યારે શિવ શિવ ધયુ સર્વે, જ્યારે શિવમાં જીવ સમાવીએ.
 બાઈ! છતે અણુછતો યજ્ઞ રહે કોઈક : જાણે વિરલા સંત
 (જેને) આપાપરવિના પ્રીછ અજગી, તે મહાનુભાવ મહંત.
 ભૌતિક ભાવના ટળી તેને જાણ્યું ચિદ્ર આકાશ :
 શેષ ન પામે મીન જેમ—તેને નીર મધ્ય અવકાશ—

નેત્ર ઉઘાટે ને ગતિ કરે, ભરે તે શ્વાસોશ્વાસ.
તેને નીર ક્ષીટીને નભ ધયું, જે આપ રહે અવકાશ.

જેમ હિમના પર્વત વિષે મૂષક ચાલે મધ્ય;
તેણે ખણ્યા વહોણી ખાણ ધાય—એવી ઉબ્બતાની સિધ્ધ.
અદ્રિમાં આકાશ તેને : મહાકળા મૂષક વિષે;
—તેમ ભૌતિક ભાવના તિહાં નહિ, જે અણુલિંગી આતમ લખે.
ભાઈ! લિંગ, તિહાં લેખાં ઘણાં. અણુલિંગે લેખું કશું?
એ સહજ કેરી સાધના સમજે તે દેખે અશું.
ભાઈ! તત્ત્વદર્શી તત્ત્વ માંહે દેખે સર્વસમાસ:
જેમ અરૂપમાંથી રૂપ બંધાયે, પાછું અરૂપ ધાય ખરાસ.
કહે અખો : સહુકો સુણો : એ અકળ કળા મહંતને.
એ પદને હીડા પામવા, તો સેવો હરિ-શુક-સંતને.

કડવું ૧૫ : જીવનમુક્તનો મહિમા (૧)

વળી કર્હું જીવનમુક્ત દશા ય જી,
નિશ્ચય જેનો પર્વતપ્રાય જી,
જેણે પ્રીછ્યો વસ્તુ મહિમા ય જી,
તે અનુભવતાં પાછો ન ધાય જી.

અનુભવ જે મોટા તણો—આપાપર નહિ જે વિષે;
આપ ગળીઈ આપ માંહે; દંદાતીત રહ્યા સુખે—
તેની કળા પ્રીછી નવ પડે. મતો તે અગમ અગાધ—
વારિધિ કેરાં વારિ જેમ—ભાઈ! નહિ તરવા સાધ્ય.

જેમ સૂર્ય તપે નિદાધનો, તો યે તે ઉપ્લુ ન ધાય;
 તેમ તત્ત્વદર્શી પુરુષને દેષ ન લાગે કાય.
 જેમ વાયુ વહે બહુ ગંધને ઉત્તમ અધમ અપાર,
 પણ રહે અસંગી તે થકો—સ્પર્શે નહિ લગાર.
 —તત્ત્વદર્શી પુરુષને એમ જાણે દેહભાવ:
 વહે પણ વળગે નહીં જે જાણે સહજ સ્વભાવ.
 જેમ વિચિત્ર ભાતિના રંગ મૂડીએ સ્ફટિકમણિની પાસ,
 તે ભળ્યા સરખા ભાવ દેખાડે; પણ આંખ રહે ઉદાસ.—
 જેમ ચરમાના પડ વિષે શેષ ન પામે દૃષ્ટ;
 તેજ અધિક પોષે આંખને : તેમ અણુલિંગી ઉત્કૃષ્ટ—
 તેમ અનુભવી પુરુષને આપોપું—અંતર નથી.
 અમળ આશય તેનો, ભાઈ! ભાગી જામિં ઉરથી.
 સંગીને સિદ્ધાન્ત પોષે, પ્રેમશું પાવન કરે.
 ઉપદેશ આપે આત્મવિદ્યા, સહજ શબ્દ તે જિયરે.
 કહે અખો : સહુકો મુણો : માન ન હોય મહન્તને.
 એ ઉત્કૃષ્ટ દશા હીંકો પામવા, તો સેવો હરિ-શુરુ-સન્તને.

કંઠુ' ૧૬ : જીવન્મુક્તનો મહિમા (૧)

વળી કહું તત્ત્વદર્શી પુરુષ જી :
 સહજ સ્વભાવે જેવા કલ્પવ્રખ જી;
 જેને (ન) અહંતા; ગયો અમર્ષ જી
 કલ્પાન્તકાળે, સદા સન્મુખ જી.

સન્મુખ રહે કદપાંતકાળે : મહાપુરુષ : મોટી દશા;
 તે અન્ય દેહની પેર જાણે, જે પોતે માંહે વસ્યા.
 પોતાનો દેહ આદ્ય દર્શને મિથ્યા દેખે સર્વને:
 ચેતન્ય તો સઘળે જ સરણું : તો કોણ ધરે દેહગર્વને ?
 ક્રીટ પતંગ પ્રહ્લા લગે પૂરણ દેખે આતમા :
 દષ્ટિતત્ત્વ જીવનું જ્ઞાન જેને તે જૂલો ન પડે લાતમાં.
 જન્મઅંધ જેમ રૂપને જાણે નહિ નિરધાર :
 અધ્યાસ નહિ તેને દેહ વિષે : સુણે શબ્દના લણકાર,
 તેમ જ્ઞાતાને પિંડ જ નહિ : નહિ ત્યાં પર ને આપ.
 દેહદર્શી જે હોય, લાઈ તો પુણ્ય ને પાપ.
 જેમ અંજનવિદ્યા હોય જે કને, તે જ્યાંત્યાં દેખે ધન—
 વિદ્યા વિના, ધરમાં દાટયું પણ ન જાણે કો' જન—
 ધનદર્શી જેમ ધન દેખે, પણ મધ્ય ન દેખે લોભ,
 —આવરણ છે, પણ આડ ન કરે—તેને સાવ નિરંતર વ્યોમ.
 તેમ મહાકળા છે મહાપુરુષને : અણલિંગી અભ્યાસ :
 સ્ફૂળ, ત્યાં શરીરદર્શને સહેજે થયો સમાસ :
 દેહઅધ્યામે દોષ સઘળા. દેહ તે જ સંસાર.
 દેહ, તેને સર્વ સાચું : પાપ પુણ્ય, અવતાર.
 કહે અખો : સહુકો સુણો : લક્ષ મોટો મહંતને,
 જેણે મનસા વાચા કર્મણા સેવ્યા હનિગુસંતને.

પદ ૪ : તત્ત્વદર્શીના મહિમા

અકલ કલા ખેલત નર જ્ઞાની :

જેસેહી નાવ હિરેફિરે દિશદિશ;

ધ્રુવ તારે પર રહત નિશાની.

અકલ કલા ખેલત નર જ્ઞાની.

ચલનવલન અવની પર વાકી :

મનકી મુરત આકાશ ઠેરાની.

તત્ત્વસમાસ ભયો હે સ્વતાંતર,

જેસે હિમ હોત હે પાની.—અકલ૦

છૂટી આઘ; અંત નહિ પાયો;

ભાઈ ન સકત જહાં મન-બાની,

—તા ઘર સ્થિતિ ભાઈ હે જિનકી :

કહી ન જાત એસી અકથ કહાની !—અકલ૦

અજબ ખેલ અદ્ભુત અનુપમ :

જાતું હે પહિચ ન પુરાની

ગગનહીં ગેબ ભયો નરખોલે—

એહી, એખા ! જાનત કોઈ જ્ઞાની.—અકલ૦

કડવું ૧૭ : બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ (૧)

વસ્તુને વાણી બોલી નવ શકે છ,

મન તણી મુરત જિહાં જાતાં થકે છ.

સદ્ગુરુ કેરો જો લક્ષ આવે તકે છ,

—તે નર સ્વેં હરિ થાય પલકે છ.

હરિ થાય તે હિયે સમજે : દેહાતીત છે આતમા-

પરાતપર પરબ્રહ્મ કેવળ. તે મ આવે વાતમાં.

અમળ આતમ —એક પૂરણ અખંડિત અવિનાશ

અજર અમર અનામ અવ્યય —પૂરણ જ્યોતિષકાશ;

કડવું ૧૮ :

તેને આદ્ય અંત ને મધ્ય નહિ, નહિ જેને દેશકાળ,
 છાયામાયાવપુવર્જિત, માપરહિત વિશાળ,
 અધો ભ્રુવં ને મધ્ય નહિ, જેને દિન ન રાત,
 ખાળ યૌવન વૃદ્ધ નહિ. ભાર્ય! તે વડે સર્વ ભાત—
 જ્યાં વારિ વાયુ વમુધા નહિ, નહિ અનલ ને આકાશ :
 સર્વ માંહી; ને સર્વ વર્જિત. નહિ ઉત્પત્તિ. નહિ નાશ.
 માનવ દાનવ દેવ કિન્નર નાગ નહિ નરનાર,
 સર્વ કેરું જીવન સદા; પણ રૂપશેં નહિ લગાર.
 'તમ શીતળ મુલગ સુંદર' કહ્યો ન જાયે તે હ.
 મૂળ માપ યાય ન; યાય નહિ પ્રેય-નિપ્રેય.
 દાર ખટરસ મધુર મોણું તીક્ષ્ણ મિષ્ટ ન કહેવાય—
 દીર્ઘ લઘુ કે વામ દક્ષિણ. સર્વ વર્જિત; સર્વમાંય.
 નીલ પીત કે રયાંમ ઉલ્લસળ રહિત : અવસ્થા આર.
 દર નિકટ કે મધ્ય છેડે યાય નહિ નિરધાર.
 કહે અજો : સહુકો સુષો : તેનો લક્ષ મહન્તને.
 એ અવાચ્ય વસ્તુ તે જ પામે, જે સેવે હરિશુકસન્તને.

કડવું ૧૮ : બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ (૨)

જે પ્રભુ વાણીએ કહ્યો ન જાય જ,
 અગમ અગોચર જેને વેદ ગાય જ,
 —પામણુહારો સહેજે પમાય જ :
 અટપટો આશય સહેજે સમજાય જ.

સહેજમાં સાધન લાગે : અણુલિંગી અનુભવ એહવો :
 વધ્યામૃત જેમ સુખ સરાહે—અચળ્યો રસ પીવો નવો.

મુખ વિના રસપાન કરવું—એવું તે બ્રહ્મજ્ઞાન—
 શ્રવણ વિના તે શબ્દ સુણવે, નેત્રવહોણું ધ્યાન.
 વસ્તુગતે, સેવક નહિ અને સ્વામીને નહિ રૂપ;
 બ્રાહ્મબ્રાહ્મક લાવ નહિ; એવું તે ધામ અનુપ.
 જેને વર્ણ વેષ ન રૂપ મુદ્રા, તેહ તણા સર્વ રંગ.
 છાયા માયા નહિ જેને, તેના જાણે સર્વ ઢંગ.
 સ્થાન માન જેને નહિ; અકળ રૂપ અપાર,
 તે વડે એ સર્વ જોશે. આપે જાણુજીહાર.
 વાણી માહે જે નવ આવે તેહ તણી સર્વ વાણ
 ‘નેતિ’ ‘નેતિ’ કરતાં તે રહું; ભાઈ! તેને જાણ્યે જાણ.
 કૂટસ્થ આત્મા. બ્રહ્મ કેવળ. તેનો સર્વ પ્રસાર;
 જેને વિશેષણ એકે ન લાગે, તે વિલસી રહ્યો સંસાર.
 જે કહેવો ય કહેવાય નહિ; શબ્દાતીત સદા ય.
 ‘અનિર્વચનીય’ વચન બોલે. તે ના’વે વાણીમાં ય.
 એ તો પ્રીછણહાર વિના પ્રીછવું; પદાર્થવહોણી પ્રીછ.
 આપે આપનું જે નિરીક્ષણ; ઇચ્છાવહોણી ઇચ્છ.
 કહે અખો : એ વાણીવર્જિત નિજસ્કુરણ મહન્તને.
 એ સમસ્યા તેણે લૂછી, જેણે સેવ્યા હરિશુકસન્તને.

કડવું ૧૯ : સ્તુતિકર જીવની બ્રહ્મ સાથે એકતા

વસ્તુ કેડું હાઈ વસ્તુ જ જાણે જ,
 ‘શુ’ એ જાણીને દૈત ઉર આણે જ:

કંઠુ' ૧૯ :

અદ્વૈતનું દેત કરે સગણે છ.
આપ કેરું રૂપ આપ વખાણે છ.

વખાણે વ્યક્તિ કરીને: આપ કહે; આપે સુણે—
જેમ ગારુડી મહુવર વિષે સ્વર દીએ ને લાખા લણે.
સ્વામી! પિંડ માંહે તે છવ કયાંથો? અને છવને કયાંથો પિંડ?
એ ચલણવલણ, ચિદ્રૂપ! તાહરું. આપ માંહેથી મંડ.
હું તે હું; ને હું તે હું; ધ્યેય ધ્યાતા હું, રામ!
જિંહું વિચારી આપ નીરજો તો આપે આપનાં કામ.
છો કેવલ્ય, સ્વામી! તમે દીસો ઈશ્વર માયા છવ:
એ ત્રણે પ્રકારે થાઓ તદ્દવત; પણ તમે સ્વભાવે શિવ.

અણુછતી અળા તમારી—અંગીકૃત સરખી અશી—
તે મધ્ય પડ્યું ધામ તમારું ત્યારે ઈશ્વર ધર્મને વિલસી.
તે ઈશ્વરના ઐશ્વર્ય વિષે અનંત છવ જીપજો—કરે.
ચૈતન્ય આદ્યું આવે તમારું, તેમ તેમ માયા પરવરે.
જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું નીલ પીત શુભ્ર શ્યામનું—
તે ઉપર તપ્યો સૂર ન્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું.
કેવલ્યસૂરજ તપે સદા. માયા તે મંદિરકાચ.
ઈશ્વર નામ તે તેહનું; પણ છવ ધર્મ માન્યું સાચ.
અધિધાન તે તમે, સ્વામી!—તેણે એ આદ્યું જાય.
અણુછતો છવ 'હું' 'હું' કરે, પણ ભેદ ન પ્રીછે પ્રાય.
કહે અજો: તમે, નાથ! નિર્ગુણ થયા સગુણ વેવે જતને.
એ કળા તમારી તો પ્રીછાય, જો સેવે હરિશુરસંતને.

કડવું ૨૦ : શિવમાં જીવનું તત્ત્વારોપણ

એમ એ નાટક ચાલ્યું જાય છે,
જેના સ્વામી તમે, પ્રભુરાય છે.
કેવલ્ય ઈશ્વર, ભૌતિક કાય છે.
અણુછતો ઊભો મધ્યે જીવ થાય છે.

અણુછતો જીવ થાય ઊભો. તે જાય હરિને ઝાલવ
--નરને ઝોછાયો કેમ કળે?--તે હીંડે બુદ્ધિમાં આલવા
જેમ છે તેમ તમે, પ્રભુજી ! કાયા માયા સ્વેં આપ
ખિંબપ્રતિખિંબ થાય દર્પણે--તેમ તમારો વ્યાપ
કેવલ્ય પદ તમે નિજ સ્વરૂપે. ઈશ્વરપદ છે અનંત.
મોહુ જ્ઞામર્થ માયા કેરું, જ્યાં જીવજો મિથ્યા જંત
તે જંતને બહુ કામના રસના; માટે તે જીવઃ
દેહ આસક્તિ તેને અતિ ઘણી; જાણે 'આ વિધ થઈએ શિવ.'
તે પિંડને બહુ પ્રભવે; અને કરે તે કર્મકલેશ;
ચિરજીવ થાવા હીંડે : મોટો મન ઉદ્દેશઃ
જૂત જાવિખ્યની વાત લહેવા અતિ ઘણા મન કોડ-
ઈશ થાવા આશ મોટી. સાધે પિંડ-મન-મોડ.
સિદ્ધિને કાળે તે કરે અતિ ઘણા ઉપાય--
તેણે અહંતા વાધે અતિ ઘણી : તેણે જીવ જાડેરા થાય.
માયા સાધે મન વડે : જાણે એ જ પરમાત્માપદ.
મમતા તણાં તેણે પડળ ચડે તેમ તેમ વાધે મદ.

કવચું ૨૧ :

—એવા પ્રકાર અજ્ઞ તણા સાથે જીવ અપારઃ
નાટકમાં નર નાચ નાચે, એમ સરાહે સંસાર.
કહે અખો : પદ-મૂળગે-પહોંચ નહિ એ જાંતને.
મર્મ મૂળગો તે જ પામે, જે સેવે હરિશુરસંતને.

પદ ૫ : જીવ અને મનનું સ્વરૂપ

મર્મસમજ રે, મનવા મેરા ! તાર્મિં સમાસ જળ હોએ તેરા.
મન જગતકા ધારણહારા. મન મૂએ મિટ ગયા સંસારા.
—મર્મ૦

લોક ચોદ સ્કુર્યા હે મન કૈ, તાર્તે મન પાવે બધન કૈ.
મન મૂઆ તબ રહે એક રામા : ઇહલોક પરલોક કી ભાગી
કામા.—મર્મ૦

મન મૂએ થઈ રહે જે, મનવા ! સો હરિરૂપ નાણીજે, જનવા !
કહે અખો : રહા નહિ બાકી, જળ હિકમત બૂઝી ધર વાકી.
—મર્મ૦

કવચું ૨૨ : બ્રહ્મ—ઈશ્વર અને જીવની એકતા

વળી કહું પૂર્ણપદ મહિમા ય જી : કોટિ બ્રહ્માક નવા રચાય જી,
પણ અધિક ઓણું નવચાય જી : જોતાં જોતાં તે વિલય* થઈ જાય જી :

વિલય યાતાં વણસે નહીં, અને નવાં યાતાં નવ વધે.
પ્રાય વસ્તુ અરૂપ અણુલિંગી : હેતુ વિના : કારણનિધિ
'હેતુ વિના કારણ' તણુ કહું દશાંત વિધિ કરી :

* તે બે લય થઈ જાય જી

આકાશ વિધે જેમ અખ્ર નાનાં ધાય, જાય પાછાં ફરી—
 નીલ પીત ને રયામ ઉજ્જવલ રક્ત લાત અનંત
 વિચિત્ર પેરે વિલમ્બે : વળી ત્યાં હાં જ આવે અંત—
 પણ વ્યોમ તેમ ને તેમ. (અખ્ર) યાતાં, (અખ્ર) જાતાં તેમ ને તેમ.
 વારક ગ્રેરક નહિ અખ્ર તે. —વસ્તુ જાણવી એમ.
 એ તો અરૂપી કેરુ રૂપ બધાયે; પાછું અરૂપ થઈ જાય;
 જીવના પછી તેનું નામ પાડે. પણ ‘ધયું શાનું’ ગાય ?
 એ વિચારી જોને થકે : જેવો એ ધનસાર—
 રૂપ બધાઈ રમે રમાડે, પણ ક્ષણ ક્ષણ ખગાકાર.
 ભાઈ ! જગતનાં કારણ ધણાં. પણ યયા પછી ધરે નામ
 કહે પંચ ભૂતનાં પૂતળાં. ‘એ બ્રહ્મા કેરાં કામ’
 પણ વિરંચી આદ્યે વિશ્વ સધળું. ‘ઘડયો કે’નો ઘાટ ?’
 —એ વિચારે બુદ્ધિ ખૂડે; અતિ નિરાળો નાદ.
 ભાઈ ! જે છે તે તો એ જ છે. જીજ્ઞે વિચાર મનનો ઘડયો.
 કર્તા કોણ કહું ? કે’તણો ?—જે અન્ય પદાર્થ નવ જડયો.
 કહે અખો : એ કળા મોટી તો જ જીવજે જંતને—
 રૂપ અરૂપી આપ દેખે—જે સેવે હરિગુરુસંતને.

કડવું ૨૨ : બ્રહ્મ અને માયાની એકતાથી જીવ
 અને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ

અનુભવ મોટો મોટો જાણે જ.
 બુદ્ધિ તે જાપડી ‘યયુ’ પ્રમાણે જ.
 દીકુંસાંભળ્યુ સહુએ વખાણે જ.
 પણ અચળ્યું કોઈક ઉરમાં આણે જ.

કુડુ' ૨૩ :

ચબું નથી, તેનાં ચરિત્ર ચેનાં ? એ તો અભ્યાસે છે અણુછતાં.
અણુલિંગી એ અર્થ સમજે. કહું દધાન્ત ને પહોંચતાં :
અધિકાન ઉત્કૃષ્ટ, માટે ચૈતન્યતા ત્યાં અતિ ઘણી—
તેણે અરૂપ ભાસે રૂપ સરખું : તેણે અહતા બિંદે આકૃષ્ટીઈ
તે અહંતા થાય અનંત રૂપે : પ્રૌઢી થઈ ને પાગરે,
તેનો લક્ષ નરને કહું ; કે ધીમંત હૃદયામાં ધરે.

ભાઈ! દધાન્ત આવે બુદ્ધિમાં, તો સિદ્ધાન્ત સમજે સહી-
તે દધાન્ત સમજી નવ શકે, જેને ઉકેલ આવ્યો હોય નહિ.
જેમ દર્પણ મૂકીએ સામસામાં, તે પ્રતિબિમ્બે એકએકમાં;
તે અન્યોઅન્ય અનંત ધાયે : દષ્ટિ પહોંચે છેકમાં.
તે દર્પણદર્પણ માંહે રચના હીસે પ્રગટ પ્રમાણુઃ
એકએકમાં અળગાઅળગા ચંદ તારા બહુ ભાણુ
અનંત ભાસે સામસામા એકના ઉદરમાં એક—
સિદ્ધાંતને તમે એમ જાણો : કહું વસ્તુવિવેક-
આ દર્પણ નિર્માણ અતિ ઘણું પરબ્રહ્મસ્થાને તે હં;
તેમાં અજ્ઞ અછિ અણુછતી, ભાઈ! આવી ભાસી એ હં.
તે અજ્ઞ મધ્ય ઉપાધિ બહોળી—તે જાણે અહંકૃતિ,
જેમ મુકુરમાં અનંત ભાસે રૂપની સંસૃતિ.
કહે અખો : સહુકો સુણો : સસૃતિ ન ભાસે જંતને—
એ ગીતાનું તે હાઈ સમજે—જે સેવે હરિચરુસંતને.

કુડુ' ૨૩ : બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ

વળી કહું પૂર્ણપદ નિર્વાણ છ,
ન્યાં ન પહોંચે મન ને વાણુ છ.

ત્યાં નવ હોયે ઉત્પત્તિ હાથે હ,

સ્વ સ્વરૂપની ન્યાં છે જાણે હ.

સ્વ સ્વરૂપની જાણે એવી : ન્યાં જાણણહારો સ્વેં રહે
અણુછતું તે છતું યાય; છતું પ્રકાશગ્રિ દહે.
બાઈ! સિદ્ધાંતનો સિદ્ધાંત એ હજી : મહાનુભાવની સ્થિતિ જહાં,
આકાશથી આધેરું જે પદ કહ્યું ન જાય પરું યહાં.
વેત્તા વિષુ ને વેદ વિષુ પૂર્ણપદ નિર્વાણ—
જેને આહ્યાહક ભાવ નહિ; જાણે વિહોણી જાણ.
તેને ઉપમા દીજે કરી, જો તે વડે સર્વ કૈં ય ?
જે કહીએ તે અણુછતું; બાઈ! તે તો તે હ ન હોય
દૃષ્ટાંત ઉપમા જે જે દીજે, તે તો સર્વ રહે એવું.
શું કરે ખુદિ બાપડી, જો આજ્યાથી દસ ડગલાં પરું ?
જેમ આકાશમાં જીડે વિહંગમ—એક એકથી આઘો વટે
બળ દેખાડે તે બહુ પેરે—મરે સામર્થ્ય તે ઘટે.
જેમ અગમ અગાધ અનંત અંબર, તેમ વસ્તુ અનંત અપાર;
તેને શા સરીખો કહે કવિજન ? કહેવું ખુદિને અનુસાર.
જેમ મૃતકની ગત જાણે મૃતક—જે જન જીવિતથો દર્શયે,
તેમ જ્ઞાનીની ગત જાણે જ્ઞાતા—જે અંતરમાં પાછો વળ્યો.
બાઈ! સાને સમજે સંત શૂરા; પણ કર અહીંને નથી આલવા.
એ તો પોતે હુકારો દે પોતાને, તો જાય કૈંને આલવા ?
તો કહે અખો : સહુકૈં સુણો : અકળ કળા મહાંતને.
મરી જીવ્યાનો મર્મ લેવા એવો હરિશ્ચરસંતને.

ક્રુ' ૨૪ : જીવને અહંકારસ્વરૂપ

વળી કહું એક અપૂર્વ સાર જી,

વિષ્ણુ કર્મ હોય પંથનો પાર જી.

ત્યાં ન લાગે શબ્દઉચ્ચાર જી,

તે જાણવો જોલણકાર જી.

જોલણકારાનું જોલણું તે જાણવું જુગતિ કરી.

એમ સમજે : સિદ્ધાન્ત થાય : જો જુએ જન પાછો ફરી.

ભાઈ! પરા પારથી શબ્દ જોઠે. તે જુગતે જાડો થાય.

તે પાર છે પરમાત્મા. તે સ્વેં ચૈતન્યધન રાય.

તે મન દ્વારા માહાત્મ્ય ધરે : તે મનને જોઠે કલ્પના;

કલ્પનામાં કામના છે : તે કરે બહુ જલ્પના.

પરાતીતથું હોય પોપણ —તે શબ્દરૂપ પરા કરે.

તે પશ્યંતીએ તો થાય જાડો : અરૂપ ક્ષીટી રૂપ ધરે.

મધ્યમાએ ઘાટ ધડાયે. અને વૈખરી થઈ વીખરે :

સંલતિ વાયે શબ્દ ફેરી અનંત પ્રકારે ઉચ્ચરે.

અક્ષર જાવન અનંતરૂપે વેદ પુરાણ સ્મૃતિ લખે;

મંત્ર જંત્ર ને વિદ્યા અવિદ્યા કાંઈએ ન હોય વાણી પખે.

ખટ દરશનના મત નાના—એ સર્વે મનવાણી તણા.

પશુ પંખી સુર નાગ લગેં ભેદ સર્વ એના ઘણા.

પરાતેર તે પર રહું. એ રમત વાણીમન તણી.

મધ્યે માની લીધું જીવ વડે, પણ અણહૂતો ધિયો ધણી.

જોડું સામર્થ્ય મહાપ્રભુનું : વણચલાંબું ચળે-વળે —

એમ સૂચે વડે સર્વ કામ ચાલે, પણ કિરણ કે' માંહે નવ લળે.

કહે અખો : એ મર્મ મોટો. એમ સમજો અનંતને.
એમ સમજાયેથી સ્વેં જ યંદ્યએ, જો સેવો હરિશુર સંતને.

પદ ૬ : જ્ઞાતા-જ્ઞેયની જ્ઞાનથી એકતા

મર્મ મોટો પરબ્રહ્મનો રસનાએ ના'વે
શબ્દવેધી શૂર તાં ખરા, તેહને લક્ષ આવે.—મર્મં
જેણે સ્થળ કાંઈ નથી, તેણે સ્થળ સ્વામી.
ધ્યાતા ન રહે શેષ જે, તેણે વસ્તુ પામી.—મર્મં
શબ્દ વિના સોદં સદા : વેત્તા વિના વહેવું :
જાણે કે સત સાધી કળા આકાશે વસેવું.—મર્મં
શુરુશિષ્ય વિનાની મંત્રા જે સૂધા શિષ્ય પ્રાપ્તે,
તે સદ્ગુરુ જ કહી શકે—જે શુરુપણું નવ ઇચ્છે.—મર્મં
જે વાચા બોલે અવાચ્યને તે વાચા ન હોય.
સ્વસંવેદ જાણે, અખા ! જે શુરુગમ હોય.—મર્મં

કડવું ૨૫ : પરબ્રહ્મનો ભેદ

હવે કહું મોટો પરબ્રહ્મ ભેદ જ,
જેણે કરી હોય દેવનો ઉચ્છેદ જ.
જેને કહે 'અગમ અજોચર' વેદ જ,
તે પદ જાણો સ્વસંવેદ જ.
સ્વસંવેદ તે પદ સદા : આપે લહે તે આર્ષપણું,
જેમ ધૂંધૂંતો અગ્નિ અચ્ચાનક યાય શિખાતેજ તાપણું.
તેને જ્યોત જ્વાળા અતિ ઘણી દીપ્તે જાજવડ્યમાન :
કટકીને થયો ફરફરો, તેણે કાઢ્યું રૂપ નિદાન.

કુતું ૨૬ :

પરબ્રહ્મવહ્નિ, એમ જાણો, ઘટઘટ રહ્યો સમાય—
 જેમ છે કાળકાપાણ્ય માંય—તે દેહ સાથે થયો જાય.
 ધૂંધવાતો ધોળો ભર્યો—તે શૂન્યવાદીનો વાદ—
 ધૂંધભર્યો, અતિ ધૂંધળો, તે ચાલ્યો જાય અનાદિ.
 તે કાળ નોહો, કૃશાતુ નોહો, અને કરે તે ઘોર અંધાર :
 દારુનાં દળથી ટળ્યો અને જળકર્યો નહિ લગાર.
 —તેમ શૂન્યવાદીને સત્તા ખરી; પણ આત્મ નહિ ઉઘોત.
 કંધે, પણ તેના કલેશ ન ટળે : જેવી ચિત્રામણની જ્યોત.
 જેમ ચિત્રદીપ દીસવા લાગે, પણ અજવાળું નવ થાય;
 તેમ શૂન્યવાદી ‘સર્વનાસ્તિ’ કહે, પણ મૂળમહિમા ન પ્રીછાય.
 તે પ્રપંચને ‘મિથ્યા’ કહે; પરમાત્માને કહે ‘નથી’,
 કર્મધર્મને તે પરકે; કહે ‘જગત પ્રગટે શૂન્યથી’.
 કહે : શૂન્યે ઊપજે, શૂન્યે સમાયે, શૂન્ય માટે સહુ સ્થિતિ કરે.
 શૂન્યમાં આશય છે તેહનું—કહે : મૂંઝો ફરી નવ અવતરે.
 કહે અખો : શૂન્યવાદી ન પામે મૂળતંતને.
 પ્રભુ પરમાર્થ તે હ જ પામે, જે સેવે હરિશુકસતને.

કુતું ૨૬ : શૂન્યવાદીનો વિતંડાવાદ

‘હવે કહું અધમ એ શૂન્યવાદી, હ;
 જેને શૂન્યની સૂધ ન લાધી હ.
 જેણે ‘મિથ્યા’ બુદ્ધિ જ સાધી હ :—
 પ્રપંચ ન ટળ્યો ને નિંદા વાધી હ.’

તે પ્રપંચને 'મિથ્યા' કહે, પણ હું જગત સાચું સહી
 અધમ નામ તે માટે એનું—જે શૂન્યવાદી ય પૂરા નહિ.
 —તે કર્તવ્યથી નવ ઓસરે; ઉત્તમ તને, ને મધ્યમ ભને;
 દેહઆસક્ત રહે સદા; મુખદુઃખ પામે જયવિને;
 જુગતે જગતના દોષ દેખે—પોતા પ્રતિ તે તે વસે;
 અજ્ઞાનને તે જ્ઞાન માને; ઇન્દ્રિયના મુખને ધસે.
 ક્યારે કહે, એ આતમા; ક્યારે કહે, એ શૂન્ય છે.
 ક્યારે કહે, એ જગત સાચું. ક્યારે કહે એ મૂન્ય છે.
 વાદ કરે એ તો સહુ જ જ્ઞાયે : નિંદે, પણ લક્ષ નવ લહે.
 બ્રહ્મવિદ્યાને ભેદ નવ ભણે—વેદ વિતંડ' તેને કહે.
 'નાસ્તિ' કહે નારાયણને સ્થળ, પણ પ્રપંચ ન છૂટે મનથી.
 સંસારનાં મુખ અતિ વદતલા : મન ગયું પુણ્યપાપથી.
 નમે નહિ મહાપુરુષને : દોષ દેખે તે અણુછતા.
 અજ્ઞાનને આગળ કરીને પ્રભોધે પોતે હુંતા.
 આચાર્ય યઈને અન્યને વાત કરે તે 'નાસ્તિ'ની;
 ભાવ ભરેંગો નહિ જ કે'નો; જુગતિ ન સમજે 'અસ્તિ'ની.
 અધમ શૂન્યવાદીનાં એ જ લક્ષણ, તે શૂન્યવાદી પૂરા નહીં.
 ખરા શૂન્યવાદી તેને કહીએ, જે 'વસ્તુ' 'વિશ્વ' બે ન કહે સહી.
 કહે અખો : સહુકો મુણો : એ સમજાયે મુખ બહુ જ'તને.
 સમી સમજણ તે જ સમજે, જે સેવે હરિચરુસંતને.

કંડુ' રહ : જ્ઞાનીના અનુભવનો લક્ષ

વળી કહું આઘો અનુભવ જે હ છ,
 જે જે સમજ્યા પુરુષ વિદેહ છ.

કોઈક જાણે મર્મ તો એ હે જી,
જે જઈ નીસરે શૂન્યને છેક જી.

શૂન્ય મધ્યે છે વાટ એવી. પરમાત્માપદ તે સદા
અગમ, અગાધ મતિ, મહામનોહર, જ્યાં ન મળે દ્વૈતની આપદા.
તેને જગત નહીં, તો 'શૂન્ય' શું કહે? ગુણદોષ તે કે'ના ગણે?
પરમાર્થ આવ્યું પ્રીછમાં, તો આપ વિના અન્ય શું લણે?

જેમ રતાંબરને રાત ન મળે, તો દિવસ પરઠે શા વડે?
એ તો કાળ માપે ભૂતળવાસી; પણ સૂર્યને કાંઈ નવ અડે.
—તેમ વિશ્વ દેખી 'મિથ્યા' કહે છે આશ જાણીને જગતની :
નિકાલ તેને નથી જડતો, તેણે પેર બાંધી સુક્તિની.
અણલિંગીને આપ ન મળે તો આપ પરઠે કે'તણા?

અચળ્યું અનાદિ આપ વર્જિત—એવો લક્ષ આઘો ઘણો.
શૂન્યવાદી તે શરીર દેખે પણ કૃત્ય માને દેહનું :
અંધ—લક્ષ આઘો ન ચાલે : ન સમજે કારણ છેહનું.
જેમ કાળક 'મધતાં ઉજ્જ્વળતા પ્રથમ પ્રગટે માંહેથી,
પછી પ્રગટે ધૂમ્ર, તેનું મૂળ અગ્નિ ને દાહેથી.
ઉજ્જ્વળતા તે હ જ અભિજાણીએ, પણ આઘો આદર નવ લહ્યો—
તેમ જગત જગતના દોષ દીઠા, પણ આત્મા અણુજાણ્યો રહ્યો.

શૂન્યવાદી તે એમ જ જાણો : દેહ સુધી તેની દૃષ્ટિ છે.
પણ પરમાર્થમાં પહોંચ ન હોયે, જેની પૂઠે પુષ્ટિ છે.
કહે અખો : જે લક્ષણ સમજે, તે હ જ પામે અંતને.
પ્રપંચ પાર તે રહ્યો જાલે—કળા માટી સંતને

ક્રમ ૨૮ : વિદેહીના ચિહ્ન

વળી વિદેહી તણા કહુ ચિહ્ન છ,
જ્યા નવ પહેચે વાણીમન છ
તેને વિષે ન મળે ગ્યહી દિન છ
જે વેત્તા તે 'તન્મય તન' છ

‘તન્મયતન’ તે, માટે, એણે—તે કહુ દખાતે કરી—

જેમ ભાસ્કર ભામ્યો તોયભાણે, પણ ત્ય નો ત્યા જોતે કરી
તે વારિ માંહેથી વાયુયોગે ડાલનો દીમે ધણ,
પણ તરણિ તેમ નો તેમ પ્રાયે અચળ મડગ આપણ
તે તમ જળ માહે તમ ન હોયે, શીતળ ન હોયે શીતથી,
રક્ત જળમા ન હોયે ગતો, પીળો ન હોયે પીતથી,
તે અશુચિ જળમા ભાસ્યો, માટે અશુદ્ધતા પામે નહિ
વારિ વિષધર માંહે દીઠો, અતરમા આમય નહિ
સુરસરિત કેરા નીર માહે પવિત્ર ન હોયે દિનમણિ
સુધારસમા ભામ્યો, માટે અમગ ન ધાય અદુર્ધણી
પાત્ર માહે હેઠે દીઠયે પાતાળ માહે નથી પડયા

—અણુતિગી પદ એમ જાણો વ્યતિરેક કારણ પરવયો
અર્ક, ત્યા ઉપાધિ ન મળે ઉત્તમ અધમ અવની તણી
મહાપદનુ તા માહાત્મ્ય એવુ, જ્યા પણ ન મળે અન્ય—આપણી
વિશેષણ જેટલા કહ્યા, તે રહ્યા ભૂના ભૂ વિષે
વ્યતિરેક ના’વે વાણી માંહે અન્વય પદમા એ રલખે

કંઠુ' રદ :

અતિ આઘો લક્ષ : વપુવિના : સમજ્યા સરખો સાર છે.
 વિદેહી કેરી વાત મોટી : શબ્દ કેરે તે પાર છે.
 કહે અખો : સહુકો મુલો : એ સમજ છે મહંતને,
 એ અર્થને જે હ સમજે, તે રહે પાર વેદાન્તને.

પદ ૬ : મહાપદ વર્ણન

સંતો ! ખાત ખડી મહા પદકી.
 શબ્દ સ્થાન કુછ નહિ લાગત, એસી સ્થિતિ બેહદકી.
 સંતો ! ૦
 કંઠાતીત દૈત-સો ભાસે, કહા કહું કોબિદકી.
 આપ અવાચ્ય; વાચ્ય કરી બોલત અજબ કલા મહાનિધકી.
 સંતો ! ૦
 જહાં કછુ નાહીં, તાંડિમેં તકીઆ, હામ નહી જહાં હદકી:
 શબ્દાતીત મુર્ચકી લગના: ચોજ અહી ચિદ્ધનકી.
 સંતો ! ૦
 ગ્રાહકઅહણુઆદ્ય નહીં તામેં; વાણી ખૂટી જહાં શ્રુતિકી.
 રૂપ અરૂપી આપ, અખા ! હે ખૂઝ ખડી એ ગતિકી.
 સંતો ! ૦

કંઠુ' રદ : પરશાસ્ત્ર, પદ્ધિપશાસ્ત્ર, અને પદ્ધર્શન

જે ઘટ લિખતું એવું જ્ઞાન જ,
 ત્યાં તે હ યથું સર્વ સમાન જ.
 જીવ-ઈશ્વરતું પામ્યું નિદાન જ,
 ત્યાંથી દળ્યું પ્રકૃતિતું જ્ઞાન જ.

પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ટળ્યું ત્યાંથી 'જધારથ' 'જેમ તેમ' થયું.
હવે કહું દર્શન ખટ, જે અપૂર્વ અમયું રહ્યું :
ન્યાય પાતંજલ મીમાંસા વૈશેષિક સાંખ્ય વેદાંત
દર્શન ઉપદર્શન ભેદ કીધા : તે જાણજો તમે, સંત !
શૈવ સાંખ્ય મીમાંસક ચાર્વાક બૌદ્ધ ને જૈન—
એ ઉપદર્શન ભેદને જાણો : ચરીર સંબંધી ચિદ્
જટિલ, મુંડિત, માગાધારી, કરે હુંચન કેશ,
કો વાલાંગરણ શીથ વીટે, કંઠે લિંગ શિવઉપદેશ.
છ દર્શન તે મૂળગાં, ભાઈ! ચાત્ર દેરાં નામ.
તેનાં યયા પાખડ છન્ડું, તે ચાટ્યાં ગામેગામ.
પાખડનાં બહુ ફડસૂઆ. ગણતાં ન આવે છેક.
તે મત બાપે જુજવા : ચાટ્યા ન મળે એક.
એકએકને નિદે માંહોમાંહે અને પોતાને કહે સાર.
એમ ખટ દર્શન ખટપટે, પણ ન કરે મૂળવિચાર.
ભણીભણીને ભેદ પાડે : અક્ષર તણી લે ઓટ.
સિદ્ધાંત ના'વે સમજ માહે : બાંધી રહ્યા ખટ કોટ.
છએ કરે વાદ માંહોમાંહે ત્યારે સોને પોપે માય
સમાસ માયા આપે સરખો : હાર્યો કો'એ ન જાય.
કહે અખો : સહુકો સુણો : મત નો'હે મહંતને.
નિર્દાવે નારાયણ મળશે, જો સેવે હરિશુરસંતને.

કંકતું ૩૭ : શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ ગામ્ર

શ્રુતિ સ્મૃતિ તે એમ વખાણે છ :

જીવને જીવના કર્મ પ્રમાણે છ

૬૬૫ ૩૦ :

કર્મ અનુસારે જીવને જાણે જી :
એવું સિદ્ધાંત અઢાર પુરાણે જી.

સિદ્ધાંત કીધો વેદપુરાણે કર્મ ને વળી જીવનો.
કરે કર્મ, ને જીવ ચાલ્યા જાય : એ ઠાઠ છે સદેવનો.
જથો પરઠી, ચાલે આધા : કર્મને જડાં કરે—
કર્મ, ત્યાં તો જીવ સાચો—એમ જગત જ પરવરે.
વેદે થાયો જીવ સાચો : સ્મૃતિએ પિંડ પરકયો ખરો :
કર્મધર્મનાં આચરણ લખીઆં : પ્રોઢા પ્રપંચ પરવર્યો;
પણ આદિ ન કાઢી જીવની જે ‘પ્રાય જંત શાનો ઘડયો ?’
નિયંતા કોણ ? ને નિમિત્ત શાથી એવડો ખપ કરવો પડયો ?
એ પરંપરા કો’એ નવ જુએ, અને જુએ, તે જંત નવ રહે—
એમ વાએ વાંસ ઘસાય માંડોમાંડે, ને વહિ વન આપું હડે.

નૈયાયિકનો ન્યાય સાચો. તે ન્યાય જીવ પરઠે ખરો :
તે ‘કૃત્ય’ જ દેખી ‘જીવ’ કહે—તે દીકા માટે બિચર્યો.
દેખે તેતાં કહે ખરું—ન્યાયવાદી નામ એ હ નું.
હવે, પાતંજલ જે પ્રાણ સાધે; કૃત્ય માને દે હ નું;
દેહ પ્રાણને કહે સાચો. કહે, ‘જીવ વિના દેહ કેમ રહે ?’
‘પિંડ’ દેખી ‘જીવ’ પરઠે, પાતંજલ તો એમ કહે.

મીમાંસા કહે, જો જીવ નોહો તો સ્વર્ગલોગ કોણ લોગવે ?
પુરંજન પ્રાપ્તે જ છે, તો સંસારને રહ્યો જોગવે.

કહે અખો : એ શાસ્ત્ર સઘળાં સત્ય થાયે જંતને.
નિર્વાણ પદ તો તો જ પ્રગટે, જો સેવે હનિગુરુ સંતને.

કહ્યું ૩૧ : શાસ્ત્રોના મત

વિશેષિત કહે જત વિશેષ છ

જત વિના નોહે નાના વેષ છ

એમ તે ગણે શુદ્ધતા લેખ છ.

કોણે ન હોય છવનો ઉવેખ છ.

કોણે નોહે ઉવેખ એનો : સદુ જ દેખે દેહને.

હવે કહું સિદ્ધાન્ત મોટો : સાંખ્ય જોલે તે હ ને :
સાંખ્ય સંખ્યા કાટે તત્ત્વની; છવ ઠેરું રૂપ કહે
કહે, 'માયાએ મલિન ધ્રુવ છે કર્મભારને તે વહે.
માયા કેરો સંગ હટે, તો પ્રાય વસ્તુ છે સદા.
આવરણના વિશેષ માટે ભોગવે છે આપદા.'

વેદાન્ત કહે છે વાત મોટી : એ તો અજ્ઞ રમે છે અણુછતી.
કર્તા કારયિતા એ જ માયા દીસે છે જતી આવતી.
એ તો માયાને માયા સ્ફુરી છે : કર્મ છવ, ને રૂગ અજ્ઞ.
જે જે કર્તવ્ય તે માયાનું, જો! ધર્મની બાંધે ધજા.
એ મૂળ મત ખટ દર્શનનું—શાસ્ત્ર કેરું કહીકં હટે—
પણ અર્વાદી તેના ઉપાસક મનના મન બહોળા વહે.

છવ ધાખ્યો મત સધળે : પત્રી આચરણ અગગાં આચર્યા.
છવરૂપે માંના ઉદરથી અગગા કો નવ નીસર્યા ?
સાંખ્યને આંખ પા વસાની : જો ચાલે તો ચાલી શકે.
વેદાન્તને વાટ સૂજે સૂધી, જો માયા મુખથી નવ બકે.

ક્રૃષ્ણ ૩૨ :

એકએક માંહોમાંહે ખટપટે, પણ હાઈ હિચે લહે નહીં.
મધ્યે બેઠી માયા માટી, તે અપત્યને રાખે અહીં.
કહે અખો : સહુકો સુણો : એમ સમજ છે મહંતને
એનું હાઈ તો હાય આવે, જો સેવે હરિશુસંતને.

ક્રૃષ્ણ ૩૨ : સુમુખને સતસંગની તૃષ્ણા

સતનો અતિ ઘણો મહિમા ય છ :

મીજે કારણ સતપસાય છ.

સંતના જથને ગીતા ગાય છ :

સાધુ સેવતાં કારણ થાય છ.

કારણ થાય ને યેન પળાયે; જ્ઞાન યથાર્થ જીપજે;
નિર્મળ નેત્ર તે કરે હરિજન, જો ભાવે સંતજનને જજે.
ભાઈ! ભાવ ન જીપજે જ્યાં લગે (તૃષાવંતને જેમ તોયનો)
ભાવ વિના—પુંશ્ચક્રીતન જેવો—કહાવે નહિ તે કોઈનો.
ભાઈ! રતિ વિના રામ નવ મળે, ખરી કીધા વિના ખેપ—
જેમ પિપાસા જાય પાન કીધે; શુ હોય કીધે જળલેપ ?
આદર વિના આવે નહિ સ્વયં તે આત્મારામ.
સંતને સેવી કામ સાધો : મુખે પામો નિજ ધામ.
સંતસંગ કીધા વિના—જેવો વન માંહેલો પશુ :
જીપજે ખપે તે વનનો વનમાં; તેને વસ્તીનું નહિ સુખ કશું.
સંતસંગે સર્વ સમજે : પશુ ટળી થાય પાત્ર.
સત કૃપાદષ્ટિ કરે તો નવપદલવ થાય ગાત્ર.
કામકોપલોભમોહ—તામે જળી રહ્યાં જેનાં મન,
તે જીવને ટાઢા ધવાને, ભાઈ! સંત તે પર્જન્ય.

મમતાધાણીએ નેતયાં જીવ ચઢયા કાળને હાથ,
 તેની સંત કૃપાદિ કરીને કાપી મૂકે નાથ.
 જેમ કેસરી કેરા ગંધથી, ભાઈ! કરી પગાયે કરોડિ,
 તેમ સંત કેરા શબ્દ સુણતાં બંધન નાથ બહુ છોડિ.
 કહે અખો : એ ઠામ મોટો કરવાનો છે જંતને.
 કરી ઠામ જીવ ત્યારે બેસે, જ્યારે સેવે હરિગુરુ સંતને.

પદ ૮ : હરિગુરુ સંતનું માહાત્મ્ય

હરિ હરિજન અળગા કરી રખે ગણો :
 સંત સેવ્યા તેણે સ્વામી સેવ્યા.
 નિર્ગુણ બ્રહ્મ તે સગુણ સત જાણવા,
 જેમ વહિથી તેજવત્ થાય દીવા-હરિં
 અગ્નિથી દીપ થાય બહુ આદર કર્યો :
 દીપથી દીપ થાય આપે સહેલો--
 તેમ જ્ઞાનીની મૂર્તિ તે, જાણે ! ગોવિંદની,
 ત્યાંથી જગવાન ભેટે વહેલો.-હરિં
 દિગ્દિગ્દેશ તે આપે : મોટી કળા :
 જે થકી જતનાં કાળ સીજે
 સેવતાં સુખ હોય અતિથે પાણું,
 બે સદ્ગુરુ તણું મન રીઝે.-હરિં
 પ્રત્યક્ષ રામ તે તત્ત્વવેત્તા વિષે,
 જેમ કુંડળા વિષે કનક દીમે
 મનકર્મવચને સંત જાણે, અખા !
 તેનું દ્વિત દેખી મન નહિ જ હીસે.-હરિં

કુડુ' ૩૩ : સત્સંગમાહાત્મ્ય ને દુર્જનદુર્ભાગ્ય

સંતસંગ કીજે વળીવળી જન છ ।

અનુભવ વાઘે આઘો દિન દિન છ,
માયા ઉપરથી ઊતરે મન છ,
હરિ શું ટોળે લિનાલિન છ--

લિન્ન ટોળે : વસ્તુ મળે--મોટો મહિમા હરિજનનો :
ચૈતન્યસાગર માંહે ભેળે, અધ્યાસ ટોળે આ તનનો
શોભે જીવિતન્ય એ સતજન કેરું ભવ માંહે, તે સત્ય.
મુખદાયક તેને હોય સહુકો--જેને સત સાથે રત્ય.
આપ સરખો કરી મૂકે એવી સતની પ્રીત

જેમ વેહરો ન કરે વરસતા--એવી છે ધનની રીત--
સિંચે સરખા સહુ જનને, તેણે ફોળે ભાર અઢાર :
હરિ હરિ તે કરી મૂકે--એવી સતસંગત માર.

સૂકે જવાસો તેણી રતે, તો મેઘનો શો વાક ?
--પજ્જન્ય પોખે અતિ ઘણુ, પણ પી ન શકે એક ટાક
તેમ અસત મંતસંગત કરે, પણ લાગે નહિ તેને મંગ,
મેળ ન દે માયા મધ્યથી - જેમ તેમ થાયે ભગ.
--જેમ તેલ કુસુમે કરી વાસીએ, તેણે લાગે સઘળે વાસ :
તે મધ્ય આવે કાકરો, તેને ન લાગે અધ્યાસ
--જેમ સલિલ મધ્યે શિલા રહે, પણ અતર ન ટોળે આગ -
તો નીર તેને શુ કરે, જે ભેદવા નહિ ભગ ?
--જેમ ચંદનને ગધે કરી થાયે ચંદન આક-પલાશ;
પણ ગાઠ હોયે હુદે વાસને, તેને લાગે નહિ વાસ.

કહે અખો : હરિકૃપા હાંચે તો સમું પડે તે જાંતને.
દોષદર્શન ન હોયે તેને, જે સેવે હરિશુરસંતને.

કડવું ૩૪ : સતસંગની આનિ અને સંતગુણ

સંતસંગ કરતાં વિલંબ ન કીજે છ.

જેમ તેમ કરીને હરિરસ પીજે છ.

મહાજનસંગે કારજ ચીજે છ :

વસ્તુરૂપ ધર્મને તો છવીજે છ.

વસ્તુરૂપ ધર્મ છવીજે : તે કળા આપે મહંત,
તરવ સધળાં એમ દીસે—જેમ પરરૂપે તંત.

જેમ છીપને ઋતુ ખરી ઝીપજે તો ઉપર આવે જળ માંહેથી;
મુઠતુનો નાણેયો તે પજાંચ આવી વરસે કયાંહથી;
તેનાં, મુખ વિકસી રહે લેવા કાળે, બિંદને;
તો મુકનાદળ નીપજે મનોહર : પામે નિજ આનંદને.
જે મહેરામણુમાંથી બહાર ના'વે, તે ત્યાં ઠાલી રહે ખરી;
તેમ હરિશુર સંતને જે ન સેવે, તે ન પામે નિશ્ચં હરિ.
તે જ વૃષાતાં બિંદુ બીખાં પડે અહિના મુખ વિખે
તે હ હલાહલ ધર્મ નીવડે : જો! મૃત્યુ પામે, જે ઠો' લખે
સંતવચન કહે જધારય, જો! વાંકું મહે ખલખુદિ વડે.
પાત્રયોગે બહુભૂકું : દેવનો વહેરો પડે.
નિર્મળ બુદ્ધિએ સંત સેવીએ, તો ઝીપજે નિર્મળ જ્ઞાન.
મનસા-વાચા-કર્મણાએ રાખો હરિ વિષે ધ્યાન.
જેમ કુંછ મૂકે ઇડાને : તે દૂર જઈ ચારો કરે;
તેની સુરતા રહે માંહોમાંહે સરખી, તો અપત્ય ત્યાંથી ઝીછરે.

કડવું ૩૫ :

વણુ સ્નેહ્યે જેમ સેવાય બાળક, તેમ કૃપા આવે ગુરુ તણી;
 તેમ સુલક્ષણને મળે થી હરિ—જેનું મન રહે ગુરુચરણ લણી.
 કહે અખો : સહુકો સુણો : એ કહ્યું છે બુદ્ધિવન્તને,
 જે મુણ્ડતામાં ઝડપે વચનને અને એવે હરિગુરુસતને..

કડવું ૩૫ : સતસંગનું કૃપા

સંત સેવે તે સર્વ સુખ પામે છ :

મન ન લાગે બીજે લામે છ ;

જન્મમરણ ને મુખદુઃખ પામે છ ;

જેમ જળ ઢળી આવે નીચે ખામે છ—

જેમ નીચી લોમે જળ ઢળી આવે : તિહાં ખામામાં રહે ભયું,
 તેમ રામ હૃદય માંહે વસે, ત્યાં ગુરુગોવિંદે ઘર કર્યું.

જેમ ભક્તને ભગવાન વહાલા, તેમ ભક્ત વહાલા ભગવાનને :
 અંતર માંહેલો આશય જાણી, શકે ન મૂકી પામને
 જેવા ભક્તને ભગવાન હૃલ્લેલ એવા ભક્ત હૃલ્લેલ રામને.
 ભક્ત બીજા છે ઘણા : ઇચ્છે ધર્મઅર્થમોક્ષકામને.
 સકામે સ્વામીને ભજે; આશ્ચર્ય એવું નહિં કશું.
 નિષ્કામ વહાલા નાથને—જે હિયે તેનું મન વસ્યું.
 અણુલિંગીની ભક્તિ બ્યાસીમી; કોઈક જાણે તે કરી :
 ત્યાં ધ્યેયધ્યાતાનું કારણ ન રહે—તે જ જાણે, જેણે આચરી.
 ભાઈ! સતસંગપ્રતાપ મોટો; રસના તે બાપડી શું કહે ?
 જેને વીતશે તે જાણશે : અમ્મો તો એટલું કહે.

જેને કૃપાનિધાન કૃપા કરે, તે સંતને સદ્ગુરુ મળે.
 સદ્ગુરુ મળે ત્યારે પાર પામે : જીવ બ્રહ્મ માંહે જળે.
 જીવ બ્રહ્મમાં લગ્યાનો અલ્લેગીતામાં ભેદ છે;
 એ અનુભવતાં અદ્વૈત ઘઈએ—અવિચળ વાણી વેદ છે.
 કાયાકલેશ કીધા વિના કૃષ્ણમાંહે તે જન જળે;
 એ ગીતાનો ભેદ સમજે તે નરજીવ તત્ક્ષણ ટળે.
 કહે અખો : એ ગીતા કેરી ગમ ધાયે જે જંતને,
 તેને રામ હૃદય માંહે ધરે પ્રતાપ હરિગુરુસંતને.

કડવું ૩૬ : અદ્વૈતપદની દક્ષતા

અદ્વૈતપદ તે વાણીમાં ન આવે જી.

જે આવે, તે દ્વૈત કહાવે જી.

એ ગીતા તે દ્વૈત શમાવે જી :

વાગ્જળ વામે, ને ન્યારો લક્ષ આવે જી.

વાગ્જળ તે વિશ્વ માંહે અણુજીવ જાણે સહુ :
 નાના વિધિની વાણુ ચાલી : મનના મત બહોળા બહુ.
 વસ્તુવિચારે વિશ્વ નહિ, તો આચરણ તેનાં શાં ખરાં ?
 —એ તો વંધ્યાપુત્રે પોતા કેરાં ચિદ્મ લખી સાચાં કર્યાં.
 સંસાર મુત વંધ્યા તણો : તમે જાણજો નિરધાર :
 પોતે કહે, પોતે સાંજળે, એ વાણીનો વિસ્તાર.
 ધર્મ અર્ધ કામ મોક્ષ લખીઆં ભૂત લવિધ્ય ને વર્તમાન :
 બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ વાનપ્રસ્થ સંન્યાસી—એ વંધ્યામુત નિદાન.
 અંકજ ઉદ્ધિજ સ્વેદજ જરાયુજ—ચાર ખાણુ—ચોરારી લક્ષ
 સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ દરો દિય—સર્વ વંધ્યામુતની પક્ષ.

જન્મ મૃત્યુ ને દેહકર્મશુષ્ણ નથી કાંઈ એ પ્રાય.
 મંત્ર જંત્ર ને યજ્ઞન યાજ્ઞન વંધ્યાસુતને કાજ.
 દાતા ભોક્તા દેશકાળ કર્મફળ—સર્વે જાણે એ હ.
 ધયું-નથી, તેનું ધાય શાનું ? એ તો મિથ્યાપુરુષનો દેહ.
 વસ્તુવિચારે કાંઈ નથી : તે અણુછતું ધાય, રહે, જાય.
 શિવ તો તેમ ને તેમ 'સદા—જેને લિંગ નહીં પ્રાય;
 જેને આદ્યઆહક ભાવ નહિ : અન્ય વિના મહે તે કોણ ?
 આરોપણ એ વિશ્વ સઘળું : એ તો સ્કુર્યા છે ત્રણ શુણ.
 કહે અખો : એ વસ્તુવિચારે ન મળે સ્થળ કાંઈ, જંત જે.
 જેમ છે તેમ એ શિવ સદા નિજસ્કુરણ મહંતને.

પદ ૯ : અદ્વૈતપદ

એ ચિદ્ર જ્યોત્કા ત્યોં સદાઈ

જિહાં આપાપર ન મિલે અહનિશ,

એહદ હદ ન કહાઈ.—એ ચિદ્ર૦

દંદાતીત અસ્પર્શ નિર્ગુણ—એ સખ કહત તાંઈ.
 આપાપર બિચ રમત નિરંતર, નહિ પંચભૂત, ન કાંઈ.
 જાત અજાત નહિ તિહાં રહેની. ગયા સકત નહિ આઈ.
 થોભ અથોભ, સ્થિર બિનસ્થિર, તાં ના ઈછક નાંહી ઈછા ઈ.
 જ્ઞાતાજ્ઞેયજ્ઞાન બિન જે ઘર—જિહાં પહોંચત નાંહી ગિરા ઈ.
 લક્ષાલક્ષ, અખા । જિહાં નાંહી : સદાઈ સદોદિત સાંઈ.

કડવું ૩૭ : વસ્તુનું માહાત્મ્ય

વસ્તુ કેરું વક્તવ્ય નવ કીધું જાય છ,

—જેનો મહિમા મોટો પ્રાય છ—

જેમ અર્ણવનું નીર જિભાય' છ

પણ બાંધ્યો સાગર તેમ રહ્યો જાય છ :

સાગર તેમ નો તેમ છે—તેમ મહાપદની મોટમ ઘણી—
તીરે કહીંએક લવણ જમ્યું, તો શી ઓછમ સાગર જણી ?
જમતે કાંઈ જન ન હોયે : નીર નથી ઓછું થતું.
એ સહેજ અર્ણવમાં નીપજે : ન જણાય જાતું આવતું.
તેમ જગત જગદીશમાંહે : ઉત્પત્તિ સ્થિતિ દીસે ખરી—
ઓછું અઢકું કાંઈ ન થાય—સાગરદષ્ટાન્તે કરી.
મહા મોટિમ સ્વામી કેરી રસનાએ નથી કહી જતી :
સુત્યે જે સમજી શકાયે તે વાણીમાં નથી આવતી.
બાઈ! મોટી દિશા જે પ્રગટે, તો કાંઈકે મોટિમ લહે :
મોટાના અનુભવ પાખે એ જુદિ કાંઈ તું કાંઈ કહે.
જે અનત કોટિ પ્રહ્લાંડ છે તો તેની મોરે તિલ નથી ?
મહા મોટિમ મહારાજ કેરી, જે ચાલી શકે જુદિ હૃદયી—
રસનાએ એકે કહ્યા નથી. જાણવામાં ભાર, જે! છે ઘણા.

પ્રહ્લાંડ કેરી ભાવના મૂકી કરે વિચાર જે એ તણા,
—જે પદમાં સ્થિતિ કરીને પછી જુએ પ્રહ્લાંડને—
તો પ્રહ્લાંડને ઠામ અણુ ન દીસે : તો પ્રમાણે શું પડને ?
—જેમ આકાશે કે નર ચઢે : તે અતિયે આઘો જાય :
અવનિના અંકુર નાના ન દેખે તે પ્રાય.
કહે અખો : સહુકો મુણો : આકાશ સ્ફુર્યો મહંત જે
પિંડપ્રહ્લાંડ સ્વતાંત્ર થઈને દેખે તેના અંતને.

કડવું ૩૮ :

કડવું ૩૮ : વસ્તુની અદ્વૈતતા

એ અનંતને જાણ્યો ન જાય છ :

મહતા ના'વે વાણી માંય છ.

વચન ન લાગે, તો કેમ કહેવાય છ ?

મહાચૈતન્યધન નહિ મનકાય છ.

‘કાયા મન’ કોણ કહે તેને ?—જિહ્વા કહણુહાર-કહેવું નથી.
 અથો લિધ્વં તે શુ ? શા થકી ?—જિહ્વા બ્રહ્મહાર-બ્રહ્મું નથી
 દૂર નિકટ તે શા થકી ?—જો મધ્યે પદાર્થ નહિ કથો.
 સદા નિરંતર છે જ સરખો . વસ્તુવિચારે એ અથો
 પૂર્ણ-બ્રહ્મ પૂરી રહ્યો છે જગત નથી, નિર્ધાર.
 પરંબુહાર-પરંબું નથી નહિ વિચાર-અવિચાર
ચંકાતીત ચક્રવે ચતે, ભાઈ ! રહે તે અદ્ભુત વસ્ત .
 અતુલ આશય અનંત મોટો, જિહ્વાં નહિ ઉદય ને અસ્ત
 ઉદય-અસ્ત બ્રહ્માંડ માહે . દિનકર વડે દિનરાત
 દિન રાત કેરી કાલમાપના . મગ્ન જીવન બહુભાત
 —એ સ્થૂળ લોગ બ્રહ્માંડ માહેલો—ચોદ લોક કેરી વૃત્તિ
 અનિર્વચની’ તિહા વચન ન લાગે; નહિ તિહા સમૃતિ
 સ્વતંતર સ્વામી સદા. તિહા જેમ છે તેમ તુ તેમ .
 ‘યયુ-ગયુ કાઈએ નથી; સહેજે જ એ છે એમ
 આપાપર કો’એ નથી જીવાજીવ વિગ્રહ કથો ?
 પૂર્વપશ્ચિમ નથી કહેવા, કાર્યકારણ વિષુ અથો.
 જ્ઞાન જ્ઞેયસાતા વિના જેમ તુ તેમ સદા ય.
 એ પૂર્ણની પૂર્ણતા વેત્તા-વેદ્ય વિના ય.

કહે અખે : પ્રદા અનિર્વચની' ; વચન નહિ અનંતને.
અક્ષરાતીત આનંદપદની ગમ છે મહંતને.

કડવું ૩૬ : સદ્ગુરુનું માહાત્મ્ય

સંત સયાણા મહાપદ લાણે છ.

તે આપ ન દેખે; અન્ય શું વખાણે છ ?

આપ અણુઅણુ તે પ્રમાણે છ :

શુણનિર્ગુણને ઉરમાં નાંણે છ.

‘શુણનિર્ગુણ કાંઈ નથી’ સમ તત્ત્વ એ સમજ્યા સહી.
પ્રાય નહીં તેને પ્રભવ યાનો ? રજતુ નહીં, તો શો અહિં ?
એ તો અણુછતાને અણુછતું ભાસ્યું હતું ભરમે કરી,
તે જધારધ જેમ તેમ થયો : પ્રાયે જેમ છે તેમ હરિ.
પ્રપચ કેડુ પેખવું—તે મરીચિજળવત સદા :
તે જીલ્લેચે ઓછું ન ધાય, એમ સમજ્યે શ્રમ ગયો તદા.
સમજે સાધન ધાય સર્વે, અને પાર આવે પંચનો :

જેમ રંચક વહિ વન દહે, તેમ મહા વિચાર મહંતનો—
એ અંધધધ ત્યારે ટળે, જ્યારે શુરુગમ હોયે ખરી.
પ્રદાવેતા મળે જ્યારે, ત્યારે જ મન બેસે હરી.
સદ્ગુરુ વિના બહુ મળે કાચા—આપ ઉઘોત ધયા વિના—
સંતસંગ પ્રતાપ મોટો : અવયવ ફરી જાય જંતના.
જેમ શરદકાળે અંબર ઓપે : નીર નિર્મળ હોય ઘણું,
—સદ્ગુરુસંતપ્રતાપ પ્રાયે એવું કરે મન જંત તણું.
ભવદુઃખ વામે, મહા સુખ પામે, અંતરથી આમય ટળે;
જીવ તે શિવ એમ હોયે—જેમ સરિતા સાગરમાં બળે.

કડવું ૪૦ :

નર નારાયણ એક વર્તે વંદનીય તે નર સદા :
 હસ્તરતારક નાવ હરિજન નિષ્કારણ માંહે મુદા.
 કહે અખો : એ સુખે હોય યોગક્ષેમ મહાંતને :
 દેહધારી સરખા દીએ, પણ રહે પદ અનંતને.

કડવું ૪૦ :

એ મલ્લેગીતા ને નર ગાય જી,
 અણુઆયાસે તે નરહરિ ધાય જી;
 સાંભળતાં મહાધેન પગાય જી
 —એવો અંધનો છે મહિમા ય જી.

અંધનો મહિમા ય મોટો : સાંભળતાંમાં સદા ક્ષણે,
 મનસાવાચાકર્મણ્યે ને મુરતા દર્શને સાંભળે.
 રામ તારકમંત્ર ને, તે અખેગીતાને ભાવ :
 જન્મ છેલ્લો હોય જને, તેને મળે પ્રસ્તાવ.
 સંસારરૂપી મોહનિશાને નિવર્તવાને કાજ
 દિનમણિ છે અખેગીતા : પામે સદા સદોદિત રાજ.
 એમાં જ્ઞાન લક્ષિત વૈરાગ્ય છે; માહે માયા નિરીક્ષણ દષ્ટિ
 હવન્મુક્ત ને મહામુક્તનાં ચેન, ને વળી પુષ્ટિ.
 પદ દશ ને આળીશ કડવાં છે પરમ પદની વાટ :
 સંસારસાગર ઉપરે એ સેતુ^૧ બાંધ્યો ઘાટ.
 એણે ઘાટે ને આવી ચડશે, તે સુખે પામશે પાર :
 ન ખૂટે તે, ગિરદબાંધ્યો કહે અખો નિરધાર.
 બારે જિણાં પાંચસે છે અખેગીતાનાં ચરણ.
 ચરણે ચરણે આત્મવિદ્યા : અશરણ કુંડુ શરણ.

નાથ નિરંજન શ્રેયકર્તા : અખો તે નિમિત્ત માત્ર--
 જેમ વાજુ દીસે વાજુ, પણ વળડે ગુણપાત્ર.
 જે પૂર્ણ બ્રહ્મ પૂરી રહ્યો છે ઘટઘટ બોલણુદાર,
 તેણે આપે આપનું વર્ણન કીધું : સ્વસ્વરૂપ નિર્ધાર
 મંવત સત્તર પચ્ચોતરો શુક્લ પદ્મ ચૈત્ર માત્ર
 સોમવાર રામનવમી--પૂર્ણ બ્રહ્મ પ્રકાશ
 કહે નિરંજન અખેગીતા સ્વસ્વરૂપ નિઝ મંતને.
 અખાને શિવ નિમિત્ત દેવું. ઇચ્છા હુતી અનતને.

પદ ૨૦ : પરમાનંદ

અભિનવો આનંદ આજ અગોચર ગોચર હવું એ.
 પ્રપચ્ચપાઠ મહારાજ--તે પૂર્ણબ્રહ્મ સ્તણુ હું એ
 હરિહર અજ ભુવનેશ--તે તણો ઇશ અભાવતિ એ :
 તે જાણ્યો અગ ઇશ, જેને ગાય નિત્ય દ્યુતિ એ.
 સ્વયં ચૈતન્યધન રાય, શૂન્યમા મોહામણો એ
 તે ના'વે વાણી માહે, તે નહિ વિરાટ ને વામણો એ.
 તે જાણે ન આવે કયાહિ સ્થિર પૂર્ણ અવિનાશ છે એ
 લિંગભગ તે માહી, જે વડે આકાશ છે એ
 એ, જાણો ! યયો જ જાજ, જયારય જેમ, તેમ યયો એ
 જિહા કર્મ ન લાગે કાળ . સભર ભરાઈ તે રહ્યું એ
 તિહા હવુ મનુલયલીન, જહી ચૈતન્ય સભર ભયું એ .
 નહિ કેા દાતા દીન . તન્મય સહેજે મહાજ ભયું એ
 પ્રગટયા કોટિ કલ્યાણ . આપાપર વિના સ્વેં રહ્યું એ.
 ત્યા સદા સદોદિત ભાણુ . ઉદય-અસ્ત-કારણ ગયુ એ
 કહે અખો . આનંદ અનુભવીને લહેવા તણો એ.
 એવો પૂર્ણ પરમાનંદ નિત્ય સરાઈ અતિ ધણો એ

પરિશિષ્ટ-ટિપ્પણ

અખેગીના—(૧) અક્ષય ગીતા, (૨) કવિ અખાફન ગીતા. ‘લગવહુગીના’ નામ ઉપરથી શિવગીતા, રામગીતા, દત્તગીતા આદિ સંસ્કૃત ગાયનામ છે. ગુરુગીતામાં બ્રમગીતા, જ્ઞાનગીતા, પ્રીતમગીતા, ગુરુગીતા આદિ ગ્યનાઓ ધર્મ છે. તે પ્રણાલિકામાં આ નામ અખેગીના છે.

કડવું ૧ ત્રિગુણપતિરાય—પ્રાગ્ બે ગણપતિ નવનને બદલે તે દેવના નામની ધાયાવાળુ પદ. ત્રણ ગુણ (સત્ય, ગુણ અને તમસ) નો-પતિ વા નિયામક પ્રાણિ નેનો ગય. સર્ગ અનુભવચિંદુઃ ‘ત્રિગુણ ગુણપતિ નામં’

ચિદ્રશ્મિત બ્રહ્માનંદ—(૧) ગુરુ બ્રહ્માનંદ (૨) બ્રહ્માનંદપત્તન : ગુરુમા વસતો બ્રહ્માનંદનો આનંદ. અણુછતો—અસત્ જગત દષ્ટિએ સ્વભાવ (આત્મા) અસત્ છે; આત્મદષ્ટિએ જગત્ અસત્ છે. એ બંને અર્થમાં ‘અણુછતુ-તો-ની’ કે ‘અણુછતુ-નો-ની’ વપરાય છે.

નિજાનંદ—પોતાના પિંડમા વસતો આનંદ.

શાંકર વેદાન્તાનુસારી અર્જુને અખે અને અનોખી રીતે અખેગીનામાં ઘટાવે છે. ગુરુને બ્રહ્મરૂપ ગણાવે છે

ગુરુ (સર્ગ = કાર્યબ્રહ્મ), પદમ ગુરુ (અક્ષર = કારણ બ્રહ્મ), પરાતપર ગુરુ (પુરુષોત્તમ = પરમેશ્વર), પરમેશ્વી ગુરુ (પરબ્રહ્મ)—એ પરપરામાં ચોથો તે હરિગુરુ સંત અથવા ‘પરાપર પરબ્રહ્મ’. લક્ષ્ય આપે—શ્રવે, અપ્રાથમિક વા આહ્વાનની રીતે શ્રવે તે લક્ષ્ય.

વિધામ—મુર્ખિણ • માયતી મનુ મર્ગે મુર્ખમડાની અદ્યુ
સાચુ તેજ તે દિવ્યમય પુરુષ.

જંત—જીવ મિથ્યા જત અથવા દરિપત જેવા પ્રાતિભાસિક સત્ય
કડવું ૨—મેં ઊવર્યાં છું—સ. ૦ ‘આમળ મે ઉપનિષદ ક્યાં,
ઊપન્યા તત્ત્વ પાઝાં ઉ. ધર્માં’—ચિત્ત વિ. ૯ ઊવર્યાં—ઉદ્ધાર—
સારોદ્ધાર કયે.

હું તો જેમ દાગુડેરી પૂતળી—પ્રશ્નાનિકાનુસાર કવિએ
દાચાર મ નમ્રતા દાખવે છે અહીં અખે શાસ્ત્રાભ્યાસનું ચિન્તાને
સ્થળે ન્વયજ્ઞ સ્વાભાવિકી કવિતાનુ મૂલ્યન કરે છે

ય કામયે ત તમુગ્રં કરોમિ

તં પ્રહ્લાણં તં ક્ષપિ તં સુમેધામ્ । વાકુ સૂક્ષ્મ. ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૦૫

કડવું ૩ હરિ ઊગટે—મ. ૦ ‘અહ દળે, રહે આતમ રામ’—
ચિત્ત વિ. ૪૦૯

આ કડવામાં અધ્યાત્મ ઉપદેશની શુદ્ધિપ્રસવારૂપ આઠ
આખ્યાયિકાનો ઉત્તેષ છે અનુભવનિદુના છંપા ૩૨-૩૪માં એવા
ઉત્તેષ છે

આઠપુરુષે અજને—નારાયણે જ્ઞાતે અતુલોક્ષી ભાગવત
(મગવન સ્કંધ ૨ અધ્યાય ૯)

ગિવના તન—પ્રકાશન કર્તિ દેવે રૂદ્રે (પુરુષીનામ દર્શનરે)

વસિષ્ઠે—યોગવાસિ રામાયણમ્

ભાગવતને—અર્જુનને ભગવદ્ગીતામાં

વેદવ્યાસે—નારદે વેદવ્યાસને (દ્વિપાત્રને) ભાગવત પ્રથમ રૂપે

અ. ૪-૧ મા

કડવું ૪—અસંભાવના—હું સસંગી પદ્મ સી રીતે હે ઉ

એવો સ દેહ

પંચપર્વા માયા—જેમીના પેઠે માર્કડ માયા-અવિદ્યાના પાંચ વિભાગ છે (૧) અવિદ્યા-[હું દોષી જુદો પદાર્થ છું, એવી ભાવના] (૨) અહ કાર (૩) [અનુકૂળ પ્રતિ] રાગ (૪) [પ્રતિકૂળ પ્રતિ] હ્રય (૫) [હું અજ્ઞરામઝઝ, એવી ભાવના અથવા મરણભય]-અભિનિવેશ

કડબુ ૫—મરે—અતે સુ—અત

કડબુ ૬—પુરંજન—દેહરૂપ પુરી(નગરી)મા જ-મેનો, જીવ—શારીરાત્મા ભાગવન, રૂક ૪ અ ૩૫-૨૯

ચાર વિદ્યા—૧થી, આત્મીક્ષિકી, દડનીતિ અને વાતા

ચૌદ વિદ્યા—૪ વેદ ૧ વેદાંગ, ધર્મ, ન્યાય, મીમાસા અને પુરાણ

ચાલ્ય ચાતુરી—ચાતુરિક-૨૫ દાકના ચાતુરી-૪ પેડની માટી

કડબુ ૭ નદી—સાખ્ય મન છે કે માયા (પ્રકૃતિ) પુરુષ (આત્મા) આગળ નૃત્ય કરે છે

હુગિ, હુન, અજ—જુદા જુદા લોભના અધિદાતાદેવો ચૌદ લોભ જુ ભુવ, સ્વ મહ જન, તપ અને સત્ય એ જ્ઞાન ઉપરના લોક અનન, વિતન, મુતય રસાતન, તનાતન, મદાતન અને પાતન એ જ્ઞાન નીચેના લોક એ ચૌદ લોકની જન્મદાતા માયા

ઝંકારથી પહેલી—ઝં પ્રણવ મન સરઝ 'પચીકરણ'ની ચોપાઈ ૪

વસ્તુ ત્રિપે સ્વભાવે શન્ય તેમા પ્રણવની જોડે ધૂન્ય

તે ઝંકાર તણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ જધા તેના ઉપસર્ગ

આ પ્રણવ પરમેશ્વરનો વાચક શબ્દ છે તેનો વાન્યાર્થ પરમેશ્વર અથવા પરબ્રહ્મ છે પ્રકૃતિશક્તિ જે ત્રણ પાની (સરસ્વતી, લક્ષ્મી અને કાલી) ના રૂપમા પનદાય છે તે માયાશક્તિ એને અખો “શાન્યસ્વામિની” કહે છે માયાશક્તિ ગુણજ-મીઓ—પ્રજ્ઞા, વિશ્વ મહેશ્વર—ની માના

હં આવ-ગના પ્રભાવે તે 'યોધિતા' (સગરવતી, લક્ષ્મી, કાલી) રૂપે પહોંચાઈ છે

સત્ત્વ, ૨૦૪—આ કડવામાં આવતું તત્ત્વોનું વિભાગીકરણ નિરીક્ષણવાળી સંખ્યશાસ્ત્રનું નથી અમાનું એક વર્ગીકરણ ભાગવત ૨૬ ધ ૩, અ ૩૬ને અનુસરે છે મૂળ પ્રજ્ઞા, ૧૦ પ્રકૃતિ ગુણો—સત્ત્વ ૨૦૪, અને તમસ, સત્ત્વમાથી ૪ અત કલ્પા મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહ કાં ૨૦૪માથી ૧૦ દ્રવિયો તમસમાથી ૫૨ ત-માત્રા, અને પાંચ મહાબૂત એ રીતે ૨૪ તત્ત્વોનો ઉપસર્ગ ૨૫મી પ્રકૃતિમાથી થયો ૨૬મો પગમાત્રા ભાગ ૨૬ ૧૨, અ ૧૦મા આપેના અનેક રીતના વર્ગીકરણમાં આ એક છે

૦૩૩૫ ૯ દષ્ટિપદાધી—દષ્ટિમા-અનુભવમાં-આવના પદાધી

અષ્ટાંગ—યોગના આઠ અંગ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણા-યમ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, સમાધિ સિદ્ધિના આઠ પ્રકાર—અભિમા, મદિમા સધિમા ગર્ભિમા, પ્રાપ્તિ પ્રાકાશ્ય, ઈશિત્વ, વશિત્વ

લીલાવપુ—લીલકા-વિનોદમા-સ્વે-જાએ ધાન્ય કહેતું શરીર વિશ્વની વ્યવસ્થા અર્થે જગતના આગલમા પ્રગટ થયેનું શરીર-ઈશ્વર શરીર (૨) જીવના શરીરો કર્મજન્ય તેમ છે, તેને દેહ ધ વો પડે છે

વ્યતિરેક કાગ્ણુ—કારણના જે પ્રકાર અન્વયી અથવા ઉપાદાન, વ્યતિરેક, અથવા વિવર્ત માગી ઘડાનું અન્વયી (ઉપાદાન) મારણ છે માગી ઘડામા ફેરવાયેના રૂપે છે (૨) રણુમાં મૃગજન્ય ભામે છે રણુ મૃગ જળનું વ્યતિરેક કાગ્ણુ છે—રણુ વિના મૃગજન્યનો આભાસ થાય નહિ મૃગજન્ય જળનો વિવર્ત છે

પદ ૨ અનન્ય આરાધના—હું અને દેવ જુદા નથી, એ અત્મ ભાવનાથી કરેની આરાધના પગ ભક્તિ

૦૩૩૫ ૯ કીટ ભમગી હોયે—કીડાને ૩ અ ભાગવાથી કીડો

ભમરીની ભાવના બાંધીને ભમરી બની જાય, તેમ શિવના સ્પર્શ વડે જીવ શિવ થઈ જાય આ દષ્ટાન્તરો આધાર સામાન્ય નિરીક્ષણ છે ખરી મને કાંડો ભમરીનું પૂર્વરૂપ છે

. ત્રિહૃદયૈરાગ્ય—પરમેશ્વરને સર્વ સમર્પણ કરી તેના વિગ્રહથી વ્યાકુળ ગહેતુ ને જુઓ નારદ ભક્તિ મૂત્ર ૧૮.

કંડુ' ૧૧ નિત્ય ગમ નારાયણનો—ભક્તિના સારિવદ્ ભાવે માટે જુઓ નારદ ભક્તિ મૂત્ર-૫૭-૫૮

કંડુ' ૧૨—તુરીયા વડે તિમિર ત્રાએ—તુરીયા, ચોથી છેલ્લી મુક્તિની અવસ્થા, જેમા મનન ચિત્તમા પ્રકાશ થતા હું-તુના બેઠે ઓગળી જાય છે

કંડુ' ૧૩—મહાજ્ઞાન માહેલો મહાર—સગ્ગ જહદારણ્યક ઉપનિષદ, ૩, ૧૭.

જેમ ભુજંગને કાચળી—સગ્ગ જહદારણ્યક ઉપનિષદ, ૩, ૪-૭.

કંડુ' ૧૪—અણુલિંગી—ભોગનિગ (છેદ વિગ), ભોગનિગ (પ્રાણવિગ) અને જ્ઞાનવિગ (ભાવનિગ), એ ત્રણથી ગઢિત મોક્ષલિંગ. લિંગ દાગળ છે, દેહ કાર્ય છે મોક્ષલિંગ તે શિવનું લિંગમ્થગ અથવા મહાવિષ્ણુ કે મહામુક્તાન દેખાતુ સરીક. જન્મમુક્ત પુરુષ મોક્ષલિંગમાં વર્તે છે તે જ અણુલિંગી આત્માનું મહત્ત્વ સ્વરૂપ છે.

કંડુ' ૧૬—કદપાંત કાળી—કદપ—અહિનો દિવસ, તેનો અતનો અમય

અનુષ્ઠ—અવિમુખ-પરમાત્માથી અનિમુખ

દષ્ટિતત્ત્વ—ગુરુ શિષ્ય સ્વાદ, ખ.૧ ૪, ૨૭-૪૩. વેગાગ્યના પ્રનાવધી ત્યાગે ચિત્તની અવિઘ્નાકૂળી અધારી અને ગગદ્વેષકૂળી ચરગાં ફર થાય ત્યારે આ દષ્ટિતત્ત્વ (આત્મ જ્ઞાન) ઊતરે, વન્ન (અહિ)ને વળગે. એથી મહા અનુભવ અથવા મૂઝા આવે, અને જન્મમુક્તાને અણુલિંગી

અવસ્થા પ્રગટ થાય ભાતમાં—(૧) મૂળ વસ્તુની જુની ભાન-મુદા પ્રકાશ (૨) જ્ઞાનિ, જ્ઞમ

અજન વિદ્યા—સિદ્ધાન્ત વિદ્યા સગ્ગ ઓદોન્ય ઉપા ૮, ૭, ૭

દર્શન શરીરે—આત્મારૂપ શરી-મા

પ્રેક્ષ નિસ્પ્રેક્ષ—સ્પૃહા નિસ્પૃહા (૨) પ્રિય નિપ્રિય (૧)
'નદિ પ્રેય નદિ પ્રેય' એવો પાઠ હશે ?

અવસ્થા ચાગ—જાગૃતી તૃતીય

કંડુ ૧૮—સરાહિ—વખાણે વર્ણવે. વસ્તુગતિ—જ્ઞાનની સમગ્રણ

કૂટસ્થ કૂટસ્થોઽધ્યસ્યતે । ભગવદ્ગીતા અં ૧૫, ૧૬-૧૮
એત્થુની ઉપર ગમે તેટલા થાટ ધડાય, પણ તે અવિદ્યારી નહીં હોય તે
અવિદ્યારી તે કૂટસ્થ ભગવદ્ગીતા કૂટસ્થી પદ -હેતુ

કંડુ ૧૯—જેમ કાચનું મંદિર—સગ્ગ અનુભવ મિદુ, ઊંચો
૨૭ કવિ રોલિનુ Adonais Like a many-coloured dome
શુદ્ધ કેવલ્ય પદ તે સાચો નિર્મુખ્ય મૂર્ચ છે તેના કિન્નો માયારૂપી
પ્રચરગી કાચ દાગ જોતરી જીવના અનેક આભાસ દેખાડે છે આમ
કિન્નો જોતના મૂર્ચમિજ પનટાય છે તે સચુણ ધંધલ છે તે ધંધ ના
અનેક રંગોમાં સાચાપણુ માન્ય કરે એવો આભાસ તે જીવ જીવ
ચૈત-યનો આભાસ છે કેવલ્ય ધ્વજપદ તે પ મ સત્ય, ધ્વિતપદ તે
વ્યવહાર-સત્ય, ધ્વજપદ તે પ્રાતિભાસિક સત્ય

કંડુ ૨૦—નાટક—પ મ સત્ય, વ્યવહારસત્ય ને પ્રાતિભાસિક
સત્ય (જીવ)નું

જીવ જાડેરો થાય—સિદ્ધિ તથા જીવની જાડતા જુઓ 'ગુરુ
સિય સવાદ' ખડ ૪, ૫૬-૧૭ જાડેરો-માયાગ્રસ્ત જવારે જાડો

‘દેહાભિમાન હતું પામેર વિદ્યા લક્ષ્મી વાધ્યુ મેર,
ચર્ચા વના તોનુ થરો મુરુ થરો ત્યા મળમા ગયો,
-અખા ! એમ હવકાચી લારે હોય આત્મજ્ઞાન મૂળ્યુ તે ખોય
છપો ૬૫૧

પિઠ મન મોડ—દેહ અને મનના મોડ—મરોડ—આસન
કડવું ૨૧—વિલય [ખે લગ—આકાશમા લગ પામે]

અરૂપ અણુલિંગી—જાણ ધર્મિય વડે પ્રત્યક્ષ થાય તે ડી
તેવી રીતે પ્રત્યક્ષ ન થાય તે અર્ચી કોઈ હેતુ ના સાધન વડે કાર્ય
વા સાધ્યનુ અનુમાન થાય તે નિમ કાર્ય વા સાધ્ય નિગી ધૂમ
લિમ, અમિ નિગી જેતુ તર્કથી અનુમાન ન થઈ શકે તે અણનિગી

હેતુ વિના કારણ નિમિ—ખીજ બનાઈને અકુર બને
અકુ કાર્ય ખીજ કારણ આ ખગી કારણના ગણાય હેતુ વિનાનુ
કારણ તપેની ખારી શૂમિ, કાર્ય તે શૂમિમા દેખાતુ મુગજળ આ માર્ય
પ્રતીતિ પણ કહેવાય જેના વિના કાર્ય અનુભવાય નાહ તે વસ્તુ હેતુ
વિનાનુ કારણ ખાગી શૂમિ વિના મુગજળન અનુભવાય (૨) આકાશ
મેવનુ હેતુ વિનાનુ કારણ છે

ઘનસાર—પૂર

ખગાકાગ—આકાશકાગ (ખગનો અર્થ આકાશ પણ છે
તમાછીવ ચધા સર્વો, રક્ષાચમિ, ધનાન્વન)

કડવું ૨૩—જાણી વિહોણી જાણુર—સાતા^૧ વિનાનુ સાન^૨
ઓ(હ)રૂ પડું—ઓરૂ-આધુ (૧) ૨૨(૨) નઅક બારત પારત

દસ ડગલા -વદતિષ્ઠ દશાણુલમ (પુરુષ સૂક્ત) સાને
સમજે—સાન નિ. અનુભન કડવા ૧૩-૧૫ મા અનુભવથી
સમગાય એવુ અનુભવનુ વર્ણન છે કડવા ૨૦-૨૩ મા સાનથી સમ-

અય એવું મહામુક્તનું વર્ણન છે. મહામુક્ત અથવા વિરેહીનું સ્વરૂપ
કં ૨૮ માં છે.

કં ૨૪—વલ્લુકમે—કમવાળાં સાધનક્રિણી વડે કેવલ્યપદ
પ્રાપ્તિ—કં ૧-૧૬: અક્ષમ સાધન (પ્રસુવોપાસના) અપર જ્ઞાન વડે
પરજ્ઞાની પ્રાપ્તિ—કં ૨૪-૨૮. ૨૭મા કં ૨૪માં 'જળભૂદાર'; ૨૮-
મા કં ૨૪માં 'ભોક્ષણદાર'.—તાન તથા શબ્દનું મૂળ 'ચન-યધન'.
શબ્દ—વાળીના ૪ પ્રકાર: પરા, પરચની, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી.

જાડો—મુક્ત સદૃશ નહિ તે.

અક્ષર બાવન—શબ્દનાં લિપ્ત સિદ્ધ રૂપોની મુક્ત સંતાઓ—
અવ્યયજનો, જે વડે પુસ્તકો રચાય છે તથા મનચર્ચા થાય છે.

પરજ્ઞા જોડ—કં ૨૪-૨૭માં બીજા ગ્રન્થવાદ અને વેદાન્ત-
મનાના જ્ઞાનવાદનો ભેદ દર્શાવ્યો છે.

શૂન્યવાદીને સત્તા—આદ્ય તથા અંતર વસ્તુઓની સત્તા—
અગ્નિત્વ—નો શૂન્યવાદ સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ, શરીરની અંદર (પુદ્ગલ-
માં) કોઈ પુરુષ અથવા સાચો સ્થિર આત્મા નથી, તેમ બાહ્ય અર્થોમાં
પણ કોઈ સ્થિર વસ્તુનત્વ નથી એવો શૂન્યવાદનો સિદ્ધાંત છે: એ
નૈસર્ગિક વાદ ગ્રાપે છે. સાંકર વેદાન્ત પ્રમાણે બાહ્ય તેમ જ આન્તર,
સર્વ જાણમાન પદાર્થોની પાછે સદૃશ્ય વસ્તુ છે. એ વસ્તુ દ્વૈતરૂપ, નિસ છે.

કં ૨૭—આદ્યો આદર, આદર-આરંભ, મૂળ. સરં 'આદ્યો'
અધૂરું રહે, હરિ કરે મો દોય.

કં ૨૮—તન્મય—જ્ઞાનમય. વારિ વિષધર—વિષધર (ઝેરી)
વારિ-(વાળી). ઉપાધિ—વિશેષસૂચક જ્ઞાન, શુભ, ક્રિયા, કે સંતા.
અનિરેક...અન્વય પદો—જુઓ નોંધ: કં ૨૮.

કં ૨૯—નિદાન—કારણ છેડો; મળ પાનંજલ-યોગ.
મીમાંસા—પૂર્વ મીમાંસા. વેદાન્ત-કેનદ મીમાંસા-૭ આગ્નિક દર્શનો.

શૈવ જૈન—ઉપર દર્શનોમા ગણાયા છતાં અખો અડી ઉપ દર્શનોમા સાખ્ય અને મીમાંસા ગણાવ છે એમ જણાય છે કે અખો-અત્રે છ નાન્તિક (વેદને પ્રમાણ ન ગણનાત) ઉપદર્શનોનો ઉલ્લેખ કરે છે શૈવ ઉપદર્શન તે પારુષ્યન મન, જે ખાસ વેદવાદી નથી સાખ્ય તે સાત્ત્વ અથવા પાંચરાન વૈષ્ણવ મીમાંસક તે નિરીશ્વ મીમાંસાનાજો-યાવાંક, બોદ અને જૈન તો નિરીશ્વ છે જ પાખ્ય-આધિપતિ સિદ્ધાન્તી બેદ વગનાર 'દોગ' એ પાછળથી આવેલો અર્થ છે

નિર્દાવે—(૧) કોઈપણ એક દર્શનનો મન સાચો હોનાનો માત્ર કયાં વિના (૨) જેની વિરુદ્ધ કોઈ દાવા નહિ કરે તેમ ચોક્કસપણે

કડવું ૩૦—જયો પગ્ડી—કમાનુસાર મળનાર યોનિઅમૂલ્ય (અથ ચોગશી) નક્કી કરી-વીચને વર્ણવા કર્મને જાડા કરે—કર્મ વૃદ્ધિ કરે 'જગત પત્વરે', 'પ્રોટો પ્રપચ પત્વરો' 'પુરજન પ્રાપ્તે જ છે'—દેહધારી આત્મા એ જ મૂળ આગળ નહિ

કડવું ૩૧—ચસો-પડું હાથ વીસ વમાનુ રીતુ સાખ્યની નજર અમુક હકથી આગળ જતી નથી પુરુષ અને પ્રકૃતિની પા-લની નથી, પણ આગળ વધવાની શક્યતા છે વેદાન્તની નજર સાખ્યથી આગળ જાય છે, પણ 'શુદ્ધ જનનાનો ભય છે અપત્ય—મનમન તરૂંથી નાજોડો, માયાના જણેના રાખે અહીં—મૂર્તિ પર રાખે મોક્ષ પામવા હેતી નથી મહાપદ અનુભવાતુ નથી આકાશવત્ મનાતુ નથી

કડવું ૩૨—ક૦ ૩૨-૩૫ દર્શાવે છે કે કેવળ પડિને ધ્યેય તથ જ્ઞેય જ્ઞાત્રી પ્રાપ્તિ થતી નથી અનુભવી સતતની ભક્તિ અને તેમની કૃપા વડે દષ્ટિ ઉઘડે છે પસાય—પ્રસાદ

ગીતા—અખેગીતા રતિ—(૧) પ્રેમ (૨) આર્તિ (૧) અત-આદર—પ્રયત્ન સ્વ૦ 'આદર્ષો અધૂન ગ્ધે જુઓ નોધ કડવું ૨૭ અરભુ પ્રયત્ન કરવો

બહુમોડ—૫૬ છે મોડ (પ્રકાર) જેના તે સરં ‘મન મોડ’—
કડવું ૨૦

૫૬ ૮—દષ્ટિ ઉપદેશ—દષ્ટિનો—જ્ઞાનનો ઉપદેશ જે ‘શુરુ
શિષ્ય સવાર’મા છે ‘ચિત્ત વિચાર સવાર’મા દષ્ટિ ઉપદેશ છે

કડવું ૩૩—‘ભિન્નાભિન્ન’ બૃનકૃદન્ત નામ તીકે બેદ
સરં દોડાદોડ, દાપાકાપ

શિવા—(અમમનો) પથ્ય

કડવું ૩૪—અવિદ્યે—જીએ ‘નું જૂનું રૂપ કરિગજદ-જીવિગજદ
અતુ-મુક્તુ-૧ મુગ [રતિ દરના] વેહેરો—મેદ ‘વેદેશ
આનરો વેહેરોવચો’

કડવું ૩૫—અતર માહેવો આશય—ભક્તનુ અતર ભગ
વાનનો આશય (ધામ) છે

બ્યાસીમી —૮૧ પ્રમાની (ચિત્ત વિચાર ૮૦) સથળ
પરમેશ્વ ની ભક્તિ-નિર્ગુણ પરમેશ્વની તે બ્યાસીમી

વધ્યાસુતની કાપ—એવો પણ પાઠ છે

કડવું ૩૬—સુતર્ક—દત્તા (૨) સરન (૩) ભાન આપારી
રકુર્ચો મહત— આમશવન કેરી મ્યા’—કડવું ૩

કડવું ૩૮—ચક્રાતીત કરીગના પૃથ્વશ (કરોડ)ના મધ્ય માર્ગમાં
૭ રથાને (પાયુ ઉપર નાભિ જાતી, દદમૂળ અને સૂમધ્ય) ૭
ચક્ર (નાનશક્તિના સક્રોચ વિકાસના કેન્દ્ર) છે તે ચક્રોથી અતીત ચક્ર
(અવો) બહારે બ્યા પરબહારો અનુભવ થાય છે

કડવું ૩૯—સપાણા(સજ્ઞાન), સાણા મરીચિ—ઝાંઝવા પરભાવ
(પાહેરો) પ્રવાહ-પ્રમાદ-પ્રભાવ-પરભાવ અથવા પરભવ-પ્રભવ

કડવું ૪૦ જ્ઞાન બાકિત પુષ્ટિ—અખેગીતામાં પ્રતિપાદિત

આક વિષયો : પહેલી પંક્તિમાં ચાઝ સાધનમાળા; બીજીમાં સિદ્ધ પદનાં લક્ષણો.

બારે ડીણાં પાંચસે—૫૦૦-૧૨=૪૮૮. ઉપસબ્ધ આવૃત્તિ-ઓમા જરા સખ્યાબેદ છે. મૂળ દસ્તાં કોઈ દડોની વધવટ હોવા સંભવ છે

સવત સતર પચસોતરે ૦ જ્યોતિ શાસ્ત્રની ગણતરીએ દિવસ વાર અહીં દર્શાવ્યા પ્રમાણે જણાય છે.

કવિ અખો

અભ્યાસ-સામગ્રી

કર્તા

નર્મદાશંકર
હાદ્યાભાઈ ઘે. પંડિત
ગો. મા. ત્રિપાઠી
દુન્યારામ સુ. દસાઈ
અંબાલાલ બુ. જાની

શંભુપ્રસાદ મહેતા

કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી
સ્વામી સ્વયંજ્યોતિ

કૃતિ

જૂનું નર્મગદ્ય ('કવિજીવન')

કવિચરિત્ર

ક્યાસિકલ પોએટસ આફ ગૂમગન
જહાકાવ્ય દોહન ભા. ૩, પ્રસ્તાવના
અખા ભક્ત અને તેમની કવિતા
—ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ રિપોર્ટ

અખો, એનો ઉપદેશ તથા સમય

—વસન્ત, વર્ષ ૩, અંક ૬, ૮, ૧૦.

ગુજરાતી સા ના માર્ગસૂચક સ્તંભો, ૧

અખાનો પરિચય

—અખાની વાણી, સમુદ્ધ સાહિત્ય

કર્તા

કૃતિ

કેશવલાલ હ. દુવ
નર્મદાશંકર દે. માટેતા

અનુભવ મિત્ર, પ્રભાવના
(૧) અખેન્ડ અને એનું કાવ્ય
—અખેન્ડી વ્યાખ્યાનો, પૃ ૩૦ ૫૧
(૨) અખે (કમળાશંકર વ્યાખ્યાન,
૧૯૨૭)

નરસિંહરાવ દિવેટિયા

(૨) અખાદ્ય નવ્યો (૨૫ વિદ્યાસભા)
ગુજરાતી નેપથ્ય એન્ડ નિદેશ્ય
—કંક-વચનક વ્યાખ્યાનો,
મુનર્ધયનિ

શંકરપ્રસાદ છ ગાયગ
કનૈયાલાલ મુનશી
કેશવલાલ અ. દાકર
ભાઈલાલ પ્ર દેહાદરી

પ્રભોધ મનીશી (માહત્વ કૃત)
ગુજરાત એન્ડ હાઈસ નિદેશ્ય
દિનેસોધી ઓફ અખાદ્ય
વેદાન્તી કવિ અખે
—માનસી, ડિનેન્સ- ૧૯૩૮, ૧૯૩૯
કવિચરિત્ર ભા ૨ (૨૫ વિદ્યાસભા)

કેશવરામ દા ગાસ્ત્રી
ઉમાશંકર જે. જોશી

(૧) અખે એક અધ્યયન
અખે—પ્રશ્નોત્તરી, કાર્યવદી
૧૯૪૨-૪૩

કાન્તિલાલ અ. વ્યાસ

અખાન સમકાલીન સમાગમ
વેખાદર્શન—ગુજરાત સંશોધન
મંડળ અંક એપ્રિલ ૧૯૪૦

વિજયરાય ક. વૈદ્ય

અતમની મુખ
—ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખ